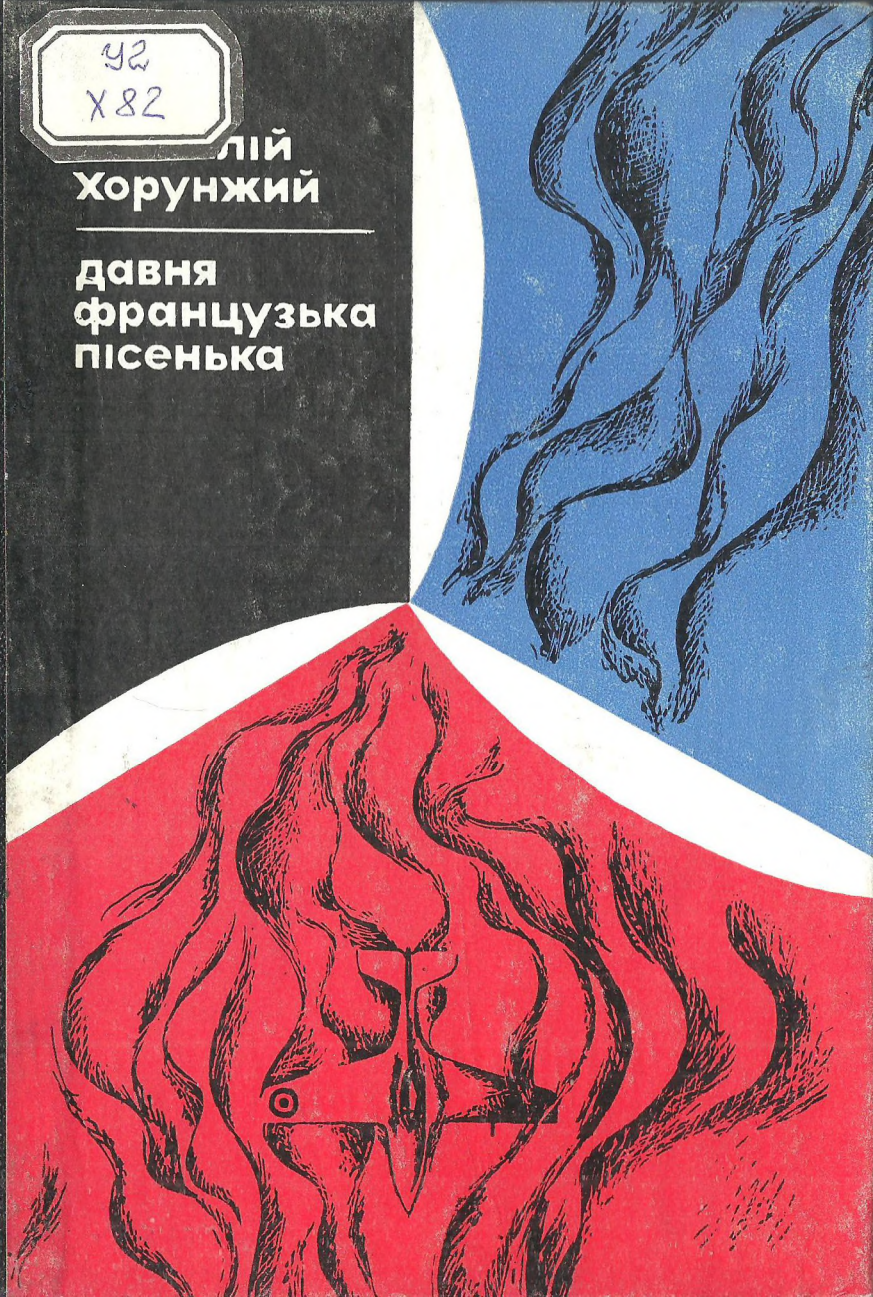

У2
Х82

ЛІЙ
Хорунжий

давні
французька
пісенька

А Н А Т О Л І Й Х О Р У Н Ж И Й

**ДАВНЯ
ФРАНЦУЗЬКА
ПІСЕНЬКА**

Оповідання, нариси

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК · КИЇВ · 1971

«Давня французька пісенька» — нова книга гостросюжетних оповідань відомого українського письменника А. Хорунжого, у яких діють його улюблені герої — льотчики, здебільша у часи Великої Вітчизняної війни. У «Давній французькій пісеньці», наприклад, зображено дружбу радянських пілотів зі своїми побратимами полку «Нормандія—Німан», а в циклі нарисів читачеві передаються враження письменника від подорожувань і зустрічей із нашими сучасниками — людьми різних професій у Примор'ї, Сибіру, Хакасії.

420

У2
Х82

7-3-3
198-71М

ОДЕСЬКА ДРУКООФСЕТНА ФАБРИКА

ОПОВІДАННЯ

Чорна бурка

Війна. Кіннота. Нічний бомбардувальник «кукурузник». Хіба все це не свідки того, як швидко летить час, як довкола нас усе змінюється?

Я розповім історію, в якій ідеться про екіпаж У-2, про козацьку чорну бурку і неодмінний атрибут війни — секретний пакет, бо кожна життєва історія має дійти до людей і віддати їм свої зерна.

I

Якось узимку, в холодний, завірюшний день, командуючий повітряною армією генерал Красицький екіпажеві У-2 з полку нічних бомбардувальників вручив дуже важливий пакет.

Саме тоді наші війська, прорвавши оборону німців на Дону, гнали їх на захід по глибоких снігах. У цьому наступі одна кавалерійська дивізія, переслідуючи ворога, зайшла так далеко, що загубилася серед широких зимових просторів.

Загубилася дивізія — це звучить трохи смішно, але оперативники штабу фронту так називали втрату зв'язку з дивізією. Може, бойове захоплення так оволоділо обвітреними, завіхоленими хуртовиною кіннотниками, що вони забули про все, окрім погоні за ворогом, а може, в них вийшли з ладу засоби зв'язку — невідомо... Тому штаб фронту визначив: авангардним частинам зупинитися на досягнутих рубежах, укопуватися в мерзлу землю, а запамороче-

них шаблевими атаками кіннотників негайно розшукати і налагодити з ними постійний зв'язок.

— Розшукати, приземлитись і віддати в руки командира, як я віддаю вам!— речитативно проказав командарм, пильно вдивляючись в обличчя пілота лейтенанта Синюти.

Зовнішній вигляд генерала, густий голос надавали його словам тієї суворої сили, яка підкорює людину.

— Єсть! — похопився штурман — лейтенант Жатков, сповнений почуття відданості. Він не зводив очей з командарма.

Синюта, дивлячись на генерала, ніяк не міг перенятися тим, що казав високий начальник.

Був час, коли лейтенант Синюта не раз брав з рук генерала пахучу московську цигарку і, в свою чергу, сміливо підносив йому вогника своєї безвідмовної саморобної запальнички. А нині генерал, сяючий своїми орденами, голоною, лискучою головою, призвів лейтенанта до повного замішання. І на це були причини.

Одного разу, ще в перший рік війни, повернувшись на аеродром штабу армії, Синюта з поспіху залишив літак із незаглушеним мотором і подався до землянки. Коли раптом нагодився генерал Красицький. Побачивши літак, що стояв на віддалі від землянки і тиркотів мотором, підійшов до нього. Обійшов довкола — немає нікого.

— Чия машина?— гукнув генерал до авіаторів, котрі стояли біля землянки.

— Лейтенанта Синюти,— відповіли йому.

— Лейтенанта?— недовірливо перепитав генерал.— Який же лейтенант отак залишить свою машину? Передайте йому: старшини Синюти! І щоб завтра вранці з'явився до мене.

Другого дня, стоячи перед генералом, лейтенант почув такі дошкульні слова, яких, можливо, йому не доведеться почути до кінця свого життя. Генерал нагадає Синюті про льотну дисципліну, а надто про випадок, який десь стався недавно: шпигун, скориставшись У-2 з включеним мотором, перемахнув через лінію фронту. Забув генерал згадати лише про свою вчорашню погрозу позбути лейтенанта його заповітних «кубиків» на голубих петлицях, і Синюта майже щасливий повертався до своїх друзів. Поклав собі, що на цьому все й скінчилося. Та за кілька днів його перевели з штабної ескадрильї в полк нічних бомбардувальників. Молодий, необстріляний в боях льотчик, проте, не жалкував за тихим місцем при штабі й швидко довів це зі своїм штурманом Жатковим. За їхні спільні подвиги Жаткова відразу підвищили у званні, нагородили, а Синюту все обминали. Він страждав, але терпляче і мовчки чекав, коли ж таки до нього зміниться ставлення.

Стоячи перед генералом сьогодні, Синюта в душі потерпав, боячись, що генерал раптом упізнає його, згадає все і не довірять йому завдання.

— Отак, як я вам!— повторив генерал, звертаючись до обох, і простягнув Жаткову пакет.

— Єсть!— виструнчились обидва лейтенанти.

Генерал вдоволено усміхнувся. Йому подобались ці молоді, високі на зріст, навіть чимось схожі між собою, вродливі лейтенанти.

— Запам'ятайте ж: кавалеристів бачили вранці десь у районі дороги Обоянь—Белгород. Вони всі у білих маскхалатах, командир у чорній бурці. Деталь для орієнтування, га?

— Звичайно,— і цим разом першим обізвався Жатков.

Льотчики застебнули свої шоломи. Генерал провів їх до дверей.

«Все забув генерал, все», — думав Синюта, виходячи в хуртовину.

II

Естафети. Депеші. Рескрипти. Донесення. Відтоді, як існують для них кур'єри, фельд'єгери, гінці, ад'ютанти, скільки подвигів і самопожертви пов'язано з ними! Пакети, страшні своєю таємницею, — як тільки вони не доставлялись у тривожні військові часи! Навіть нашому веселому поетові, авторові знаменитої «Енеїди», який мешкав у тихій Полтаві, довелося навесні 1813 року кілька тижнів трястися у кур'єрській колясці, везучи щонайважливішу депешу його імператорської величності від берегів Дніпра до берегів Ельби.

Одначе ми дещо забігаємо наперед. Екіпаж дістався на аеродром штабу армії, де стояв його літак, завів мотор, і У-2, ковзнувши лижами по снігу, злетів у повітря.

Сильний вітер, що гнав і гнав сипкий сніг по насту, накинувся на легкого літака і ладен був понести його на своїх стрімких хвилях, але У-2 таки на поліг на своєму і полетів у належному напрямку. Вигляд літака, відвага екіпажу — залишити землю за такої негоди й летіти серед білого дня у зрадливому, прощуганому німецькими винищувачами фронтовому небі — були і зворушливі, і гідні захоплення як для авіаторів, так і для наземників.

Унизу повільно просувались знайомі орієнтири — завалені снігами села, станції, ліски, ледве помітні зимові дороги; потім з'явилися понищені дотла оселі,

котрі кілька днів тому були прифронтовими, а ще згодом — ціліші, недавно визволені. Дороги, не позначені на карті, пролягали у зовсім несподіваних напрямках.

Лейтенанти з підхмарної висоти оглядали землю, і кожний по-своєму міркував над тим, що сказав генерал.

«Де шукати козаків? Як набачити їх серед оцих просторів?»— запитував себе Жатков, раз у раз перехилиючись за борт літака і підставляючи своє обличчя палючому вітрові.

«З пакетом повертатися додому ніяк не можна. Ніяк не можна!»— твердив подумки Синюта, роздивляючись навкруги і ворущачи пальцями похололих ніг у стареньких, розтоптаних унтах.

— Куди летимо, Олег?— обізвався пілот до штурмана, аби почути голос друга.

— За всіма даними, на схід.

— Чудово! Значить, скоро з'явиться твій Саратов?

— О, це було б приємніше, ніж опинитися зараз над твоїм Харковом.

— Для тебе?

— Сподіваюсь — для обох. У Саратові ми напевне знайшли б дві молодички з чорнобурками на плечах.

— Замість однієї чорної бурки.

Внизу в намітці юги жевріли пожежі. Там лежало дощенту розбите село. Похмурий дим пасмами впрядався у білу сніговицю. Синюта і Жатков зором допадались до всього. І як вони обидва зраділи, впізнавши там наших солдатів, котрі носили очерет із балки до окопів. Посеред вулиць стояли застряглі в наметах машини.

Штурман розшукав палаюче село на своїй карті, зробив підрахунки і сказав пілотові, що звідси до обоянського шляху летіти хвилин п'ятнадцять.

Синюта підніс руку — це був його постійний оптимістичний знак.

Під крилами слалися наші поля, шляхи, кужелила наша метелиця, вгорі було наше небо. Нагледіти б ще наших кавалеристів у білих маскхалатах і командира в чорній бурці. Як би це було чудово!..

III

Снігові перемети на прямій, як струна, обоянській дорозі потолочено, порізано, розбито. У-2, з'явившись над дорогою, знизився, й екіпаж відчув справжню радість: там було виразно видно свіжі сліди. І справді, Синюта і Жатков незабаром побачили колону вершників, яка йшла компактным строєм в напрямку Белгорода.

У-2 ще збавив висоту і полетів на деякій відстані обіч дороги. Пілот і штурман, оглянувши колону, щасливо подивились один на одного: всі кіннотники були у білих маскхалатах, а попереду їхав командир у чорній козацькій бурці.

Синюта твердо знав своє діло. Він повернув літак проти вітру, вибрав рівну місцинку і, черкнувши раз по снігу широкими лижвами, плавко посадив його. Тепер, кермуючи ближче до кавалеристів, льотчики вже не звертали на них найменшої уваги: кіннотники були поряд, і екіпаж завдячував їм за те, що вони від самого ранку так і трималися свого напрямку.

Літак гув ще мотором, кермуючи вперед, щоб порівнятись з групою вершників, серед якої був один у чорній бурці. А Жатков, що стояв у кабіні,

притупцювуючи ногами і затуляючись од пекучого вітру, вже тримав у великій хутряній рукавиці тоненький і такий важливий пакет. Пілот зараз дбав тільки про те, щоб не завалити десь у рівчак машину, й увесь час вдивлявся тільки вперед.

А цієї ж миті вся колона кавалеристів, від передньої групки до останнього вершника, зупинилась і замерла немов над нею щойно пролетів не такий відомий усім на фронті — і нашим і ворожим військам — У-2, а вогняна комета. Радянський літак сам ішов у руки ворожим кавалеристам.

IV

— Як це розуміти, гер оберст? — Молоденький ад'ютант тхориком визирав з-під напнутого на шапку, насунутого на очі, обмерзлого, твердого, як бляха, шарфа.

Оберст мовчав. Повернувши за вітром коня, він незворушно стежив за літаком. Справді, що все це мало означати? Очевидно, радянські льотчики мали їх за своїх вершників. На це якраз і розраховувало командування, коли наказало обмундирувати нову, щойно перекинуту на цей фронт дивізію під радянських кіннотників. Але ці невдахи перевершили всякі сподівання. Одначе з якою метою вони могли б приземлятися? Що їх змусило?

Оберст дивився на літак, чув, як за його спиною нарастав гомін здивованих солдат, і цупкіше напинав повід свого коня: той стриг вухами і тупцювався, чуючи гудіння мотора.

— Питаєте, лейтенанте, що це має означати?

Але цієї хвилі літак нарешті став на місці, мотор стих, ледве чутно потиркуючи на малих обертах.

Оберст ще мить чекав, увесь напружений: вимкне мотор чи ні? Ні, не вимкнув.

Штурман виліз на крило, потім стрибнув на сніг і, грузнучи до колін, розмахуючи руками, жваво побрів у напрямку передової групи колони. Оберст зосередив свою увагу на ньому.

Ад'ютант ще ближче подав свого коня до оберста, дихнув паром в саме обличчя.

— Дозвольте?

— Не смійте!— спокійно з притиском наказав оберст. Його темне обличчя враз стало жорстким.— Живого. Тільки живого!— В червоних, насічених вітром очах ярились цікавість і лють.

Десь із середини колони відокремилось кілька вершників і, галаснувши, піднявши карабіни й шабляки, помчали на оточення Жаткова. Їхні білі маск-халати розкрились на вітрі і показали темно-зеленкуваті німецькі шинелі.

— Давай!— оберст кивнув ад'ютантові. Той попустив повід коневі, і за ним чвалом сипнула ціла група вершників.

Штурман, побачивши здаля юрму, що бігла на нього, спершу не міг зрозуміти, куди вона поривалась. Він навіть озирнувся, спинившись, але побачив там лише свого літака, який стояв серед рівного поля. Та коли Жатков знову поглянув на юрму, яка швидко підходила, здогадка полум'ям пахнула йому в обличчя: ворог!

Бахнув постріл, другий, третій.

Синюта сидів у кабіні і, як завжди в такі хвилини, дивився на прилади. Коли ж залунали постріли, Синюта обернувся до Жаткова. Ге, що він побачив, могло здатися страхітливим сном: Жаткова оточували вершники.

Штурман вихопив з кобури свій пістолет і, задкуючи, впав. Ураз підхопився й знову, вже немов навмисне, впав і поліз рачки по снігу, одстрілюючись.

Синюта, знетямлений, теж вихопив пістолет і вже хотів було метнутися на землю й стріляти по ворогах із-за літака, поки Жатков прибіжить до нього. Але вершники вже оточили Жаткова, і його зовсім не стало видно.

Тепер Синюта збагнув усю складність ситуації. Ось і до літака вже мчать кіннотники. Синюта подумав, що йому треба рятуватись. І, дивно, подумав без тієї вибухаючої енергії, яка припливає в людях у важкому становищі. Полонення Жаткова немов паралізувало Синюті розум і волю. Здалося, його теж здушує якась холодна мертвотна сила.

Синюта поволі, з трудом зрушив важельок газу. Мотор загув дужче. Тепер уже не стало чути ні галасу, ні пострілів. Але він ураз почув, чи, може, то йому так здалося, ніби по фюзеляжу раптом чимось сипнуло. «Кулі!»— збагнув і, осівши в кабіні нижче, немов проста фанера могла захистити його від пострілів, запустив мотор на всю потужність.

Літак, розбігаючись, грюкав на переметах, проте його крила набирали сили.

Піднявшись у повітря, Синюта поглянув у той бік, де був Жатков. Той лежав, темніючи на снігу, оточений вершниками. І — чи здалося Синюті, чи було насправді, хтосна — ніби простягав до літака руки, щось кричав: його рот темнів на білому обличчі. Він бачив зараз тільки це, тільки Жаткова.

О, він уже летить, уже здійсмається вище й вище. Перехилився через борт, ще побачив, як ворожі кіннотники, зупинившись хто де був, стріляли з гвинтівок по ньому. Декотрі погрозово помахували

шаблюками, кулаками. А юрма тягла по снігу людину в чорному.

Постаті вже видавалися маленькими, і Синюта подумав, що на такій висоті не досягнуть його ніякі ворожі кулі, і тут же вперше, з усією глибокою тугою збагнув, що летить один, що за його спиною немає Жаткова...

V

Яка велика влада часу над нами! Як стрімко несе він нас своєю течією і як нещадно й страшно б'є нам у груди.

Синюта летів. Машина, подзьсбана ворожими кулями, несла його надійно й вірно, як завжди, але йому було невимовно тяжко. Ніби він зі всього розгону наразився на щось тверде, вдарився грудьми, своїм серцем. Зорієнтувався на місцевості, впізнав ті її ознаки, за якими щодня долав маршрути до фронту, порахував, скільки йому залишилось летіти до свого полкового аеродрому, але все це осмислював майже машинально, без втручання свідомості, бо ось тільки-но сталося в його житті щось таке, чому він сам іще не йняв віри, з чим не міг узгодити жодної своєї думки. Думки про те, що є, що буде.

До лінії фронту й звідти Синюта завжди літав тільки вдвох. Той, хто сидів за спиною, був для нього чимось більшим, ніж просто штурманом. У небезпеці, на фронті, до кінця відчуваєш, що значить людина, яка є поруч. Скільки в одній людині зібрано світу! Через неї ти зв'язаний з усім життям. Утративши близьку, дорогу людину, ти не скоро відновиш цей зв'язок зі світом.

Синюта, втративши свого штурмана і друга, втрачав усіх своїх друзів. Інакше він не міг і думати. Він залишився один, зовсім один.

Куди ж йому летіти: до штабу армії чи в полк?

Все, серед чого він жив і чим жив, нині стало для Синюти чимось зовсім іншим, не схожим на те, чим воно було ще сьогодні. Ніби на весь світ упало якесь неприродне світло і все змінило, все спотворило. Він розумів, що віднині сам став зовсім інший для всіх, хто його знає, від кого залежить його життя, його доля. Адже на нього дивитимуться тепер зовсім не так, як досі. Він не думав про якесь покарання — воно для нього не мало ніякого значення, бо душевна мука народжувалась з того, що вже діялося в його душі, — з невідповідності того, що було для нього життям, радіщами, прагненнями кілька годин тому, і тим, що зараз стало його буттям. Як завжди, гув мотор і потоки повітря штовхали в крила; як завжди, внизу пропливала земля і в той же час усе це вже не було для Синюти таким, яким було ще сьогодні зранку. Слухаючи вранці повідомлення радіо про те, що наші війська успішно просуваються в напрямку Харкова, він радів, бо наближався час визволення його рідного міста, а тепер він думав про те, що не зможе ступити до батьківського дому з таким тягарем на душі. Згадалось чомусь, що сьогодні він мусив забрати свої перешиті на менші кирзові чоботи, що сьогодні в клубі села, де вони стояли, будуть танці, згадав, що вони з Жатковим уранці говорили про вечір, голячись та вмиваючись, і тепер Синюта просто жажнувся: «Які чоботи? Що за чоботи? Нащо вони мені?» Він одсахнувся в думках від усього цього і уявив собі, як зайде до командира і як вимовить першу фразу: «Товаришу командир!..» Далі не було

ніяких слів, ніяких думок. Мозок і почуття відмовлялись шукати їх.

Унизу тим часом показалася залізниця, яка пролягала зовсім близько від аеродрому.

Земля потребувала пояснень, і Синюта добирав їх, зважуючи свої вчинки і дії штурмана. А тим часом літак опинився над рідним аеродромом.

Поле зализувала метелиця. Стартовий солдат самотньо маячить посеред нього. Червоний прапорець розгорнено на попередження. Синюта змінив руку на ручці управління літака.

Мотор притих. Пропелер беззвучно шелестів, врізуючись у повітря. Лижви ось-ось мали доторкнутись до снігу.

Ця мить позначала собою кінець неба і початок землі. Повертаючись із нічних польотів, Синюта в темряві крильми літака, своїм тілом угадував наближення землі. І зараз земля вже огортала його своїм спокоєм. Він повернув голову і побачив біля аеродромної землянки горбик снігу — льотчиків. Вони помахами рук вітали екіпаж із благополучним поверненням.

Рука лягла на сектор газу — мотор заревів. Земля, здалось, сама провалилась кудись глибше. Крила, згойднувшись, знайшли для себе опору. На тій висоті, яка ледве-ледве втримує літака, У-2 пронісся над полем пробігу і почав здиратися вгору.

Синюта сумно поглянув назад, на аеродром, потім на прилади кабіни.

Пального було мало, але могло стати, щоб долетіти до штабу армії.

Під час допиту радянського офіцера гер оберст був лаконічним, як і належало бути на морозі, серед поля, і жорстоко наївним, якими були деякі гітлерівські офіцери. Він, мабуть, ніколи ще не бачив поряд із собою людей, подібних Жаткову.

— Звідки летіли? Куди летіли?

Хто ж ставить такі запитання, сподіваючись одержати на них відповідь од радянського офіцера-комуніста? Вилетіли «звідти», летіли «туди». Такі точні й універсальні відповіді на ці запитання Олег завчив ще з першого року служби в армії.

Оберст замахнувся нагайкою на Жаткова, почувши переклад його відповіді, але опустил її, і вона ковзнула по сідлі. Він, певно, сподівався, що такого натяку досить для Жаткова, щоб у того розв'язався язик.

— То з якою метою приземлились? Кого шукали, чортяка вас забирай? Кого, кого, питаю?

— Кого, питає оберст, розшукували? Нікого. Просто втратили орієнтування і треба було поспитати, що це за шлях...

— То що ж ти тоді, більшовицька пико, ніс у руці, що? Ось тобі за твоє нахабство, за твої вперті, немигливі погляди!

Оберст оперіщив Жаткова нагайкою раз, удруге. Пліть сікнула щочу, лейтенант нагнувся, хтось стусонув його межи плечі, він поточився, але не впав.

Здається, чиясь рука підтримала його. Лейтенант, втираючи кров на обличчі, позирнув поверх рукава на того, хто допоміг йому встояти. Найближче був вершник-перекладач, той, хто перший навалився на нього там, на глибокому снігу.

Ворожі кіннотники витріщились на нього і так тісно обступили, що було важко дихати. Жатков подивився поверх голів у сіре, хмарне небо, ніби чогось очікуючи звіди.

Ще про щось запитують? Ні, це вже не його, а перекладача.

— Слухаю гера оберста! До першого привалу,— це сказав перекладач і смикнув Жаткова за рукав.

Вони вдвох пішли до коней. Потім удвох стояли обіч дороги. Повз них ішли й ішли коні, білі од паморозі. Потім йому зв'язали руки і припнули до сидла.

Навіщо перекладач повторив уголос по-російськи слова оберста? Для кого?

«До першого привалу...»

На Жаткова визвірялися. Було видно, що кіннотники невдоволені тим, що їм, останнім, дістався такий клопіт: крути вузли на такому морозі, веди, озирайся. Де він узявся на їхні голови?..

Жатков пішов за конем.

Колона рушила.

Життя Жаткова так блискавично змінилось, що й зараз, взятий на аркан, як турки брали колись свій ясир, він ще не збагнув своєї лихої долі. Місив набухлими унтами потоптаний сніг, намагався поспішати за конем і думав-турбувався лише тим, аби ніщо не змусило зараз кавалеристів перейти на алюр.

Йти ставало все важче і важче, спирало подих, пекло в скручені руки. Позирав на ковані копита ситого коня й розмірковував: чи попустить ремінь його так, щоб не дістали копита, коли він упаде?

«Мабуть, уже долетів»,— напливла думка, і йому виразно уявилось, як Синюта на аеродромі вила-

зять із кабіни, як дивиться на нього з подивом моторист, тримаючись за крило машини...

Ішов якусь хвилину, нічого не бачачи перед собою, мов у півсні.

Наткнувся на коня і відсахнувся. Колона чомусь спинилась. Вершник обернувся на сідлі до Жаткова. Лейтенант гнівно подивився на нього, задихаючись від безсилої ненависті. Обома руками тернув по лобі, з якого стікав піт ув очі. Хотілося поглянути кудись далі, у височінь, світ заступав цей кінь, спина вершника, інші коні й вершники. Жатков похилив голову.

— Кепсько?

Штурман почув зрозуміле слово і здригнувся. Здалось, що він не в полоні, що все, що сталося з ним, це примарилось. Стояв оціпеніло, ждав.

— Я — солдат, ти — солдат, говори, багато говори, куди летів, усе говори, тоді не зарубають.

— Попустив би мені ось,— Жатков простягнув до вершника посинілі руки.

— Про голову пам'ятай! — розсердився вершник.— Козаків шукав? Кажи! Ми бачили ваших козаків. Говори пану полковнику, багато говори — голова буде цілою.

Мовчати, на жодне запитання не відповідати, померти як належить комуністові — це переконання твердо жило серед льотчиків. Скріпив його своєю кров'ю, своєю смертю не один із тих, хто опинився в неволі. Жатков пам'ятав це кредо, але цей натоптаний лантух, який тоді так безсердечно надушив його, так старанно провадив до пана полковника, силкується проникнути своїми думками у його душу, в якій штурман од нього вже замурувався. Невже німець справді співчуває йому?

Жатков стояв похиливши голову. Він побачив у снігу бур'янинку, столочену копитами, стоптану на порох. Одвів од неї очі...

Він зараз прямо поспитає вершника, чи не допоможе він йому втекти, коли стемніє, і все. Солдат, кажеш, так будь солдатом, а не катом.

Вершник, одвернувшись від полоненого, сидів зсутулено. Попереду почувся рух. Жатков кинув погляд туди. Там колона звертала зі шляху. Вже витяглась у два їздці довгою шеренгою в напрямку села, яке виднілося за кілька кілометрів. Попереду чорніла постать у бурці.

Жаткова смикнуло ременем, і він швидко перебрав ногами, щоби не впасти, і, намацавши твердий шлях, пішов нагинаючись, ховаючись за коня од гострого зустрічного вітру.

«До першого привалу»,— думки тепер закінчувалися цими зледенілими словами.

VII

Політ Синюти й Жаткова не був для генерала Красицького звичайним фактом. Секретний пакет штабу фронту Красицький прийняв з рук командуючого фронтом.

— Виручай, Красицький! — такими словами зустрів його командуючий, викликавши до своєї хати, що стояла недалеко від штабу авіаторів.

— Що накажете, товаришу командуючий? — Красицький стояв струнко, але почувався перед грізним комфронту вільно: дружній тон командуючого давав йому на це підстави.

— Розгулялись козаченьки — ради їм не дам, — казав командуючий, користаючи слово «козачень-

ки» з відтінком лагідності.— Самі знаємо, що на таких снігах добре воювати на конях. Але ж порядки у нас — сьогоднішні. Щоразу оглянься, де ти, пошли донесення штабові. Чапаєв знайшовся! — уже бурчав командуючий.— Так що, будь ласка, якщо небо дозволяє, розпорядіться... І візьміть це під свій нагляд — справа нагальна,— і подав пакет Красицькому.

— Єсть, товаришу командуючий! — Красицький був сповнений почуття поваги до свого воєначальника і гордий з того, що той звертався до нього таким дружнім тоном. Красицький знав, що це означало: командуючий і його штаб були задоволені бойовою роботою повітряної армії.

Поки екіпаж У-2 був у повітрі, Красицький, довідуючись про нього у штабі, не раз згадував і подробиці відносно кавалерійського полку, які йому повідав командуючий, і дружній, майже товариський тон розмови, і бойовий, хороший настрій здружених, гарних лейтенантів. Займаючись іншими справами, Красицький мимоволі на все переносив своє душевне піднесення, викликане відвідинами командуючого фронтом, і вдовolenня з того, що такі браві й надійні льотчики взялися за важливе спеціальне завдання.

Коли Синюта з'явився в дверях один і, не піднявши своєї важкої голови, зупинився, закам'янів на порозі, генерал відразу збагнув — сталося щось невинновиправно-трагічне. Він хотів встати із-за столу, але йому забракло в ногах сили.

— Дозвольте доповісти, товаришу генерал.

Голос Синюти тільки підтвердив здогадку генерала. Так, слухати не було чого. Лейтенант розповідав, що і де з ними приключилося, Красицький,

слухаючи, наливався збуренням і думав, як йому бути перед комфронтом, що скаже він на це. Синюта, розповідаючи, думав, як і коли викласти генералові свою пропозицію, із-за якої він наважився постати перед ним.

Замовк. Коли б не зробив цього зараз, генерал урвав би його.

Тепер слухав лейтенант. Йому здавалося, що і ці хвилини, і його голова набухають. Він бачив тільки генералові унти, які металися по хаті. Слова втиналися йому в серце, він терпів, не наважуючись поворухнутись і зітхнути. Він знав, що йому необхідно почекати. Почекати.

Одначе пора. Він мусить обізнатися.

— Товаришу генерал...

— Мовчіть!

— Я про Жаткова.

— Не маєте права згадувати його ім'я!

— Я сподівався, що почую такі слова, товаришу генерал.

— Сподівався? Але це дуже мале самопокарання.

— Товаришу генерал, Жаткова треба рятувати.

— Спочатку подати його на тарілочці в руки ворогові, потім братися рятувати?

— Товаришу генерал, я — офіцер Радянської Армії, я... Він — мій друг! — Синюта подивився перед собою широким, відкритим поглядом ясних очей.

Красицький зупинився перед ним, немов наткнувся на перешкоду. Їх погляди стрілися. В очах генерала палала жорстокість.

«Згадав, усе згадав», — подумав Синюта, але ця думка враз і промайнула, не полишивши тепер на

душі жодного сліду. Він знову відчув поруч себе Жаткова і осмілів ще більше.

— Якщо я не маю права говорити про Жаткова... Генерал застиг у чеканні.

— Ми не зустріли сьогодні в повітрі жодного літака. Ні нашого, ні чужого.

— Чому ж не повернулися назад, з півдороги, якщо неможливо було летіти? Я волів би зараз краще прийняти з ваших рук невручений пакет, ніж втратити штурмана і доповідати про «чепе», — генерал знову заходив по хаті.

— Ми летіли, бо могли летіти. А потім... Потім помилилися. Обидва помилилися, товаришу генерал. Перед вами і перед Вітчизною я відповідалиму за цю помилку один. Один за двох. Але якщо ми Жаткова не врятуємо, я теж не матиму права жити.

— Права жити!..

Пригніченість, смуток лейтенанта пробуджували в душі Красицького і злість до нього, і співчуття.

— Пошліть штурмовиків на колону, товаришу генерал. Я полечу з ними.

— Он як! Ми вже скористалися з вашої досвідченості, лейтенанте!

Генерал сказав це з новою неприязню до Синюти — як він посмів нав'язувати йому таке? — але слідом за цією негативною думкою його просто освітила інша. Він справді пошле на Белгородську дорогу штурмовиків. Ворожу колону треба знищити.

— Бити! Бити! — голосно прошепотів генерал, стоячи перед обмерзлим, заліпленим снігом вікном. Кулаки йому стиснулись у камінь. Він змахнув ними в повітрі, немов ударив по чомусь, і ступив крок до столу, на якому стояв телефонний апа-

рат.— Що? — здивувався він, побачивши лейтенанта, який так і стояв біля порога.— Все?

— Все, товаришу генерал.

— Вирушайте в полк!

— Єсть!

Лейтенант повільно обернувся, повільно відчинив двері. Він розумів — генерал не повинен зараз гаяти жодної хвилини. А йому необхідно було хоч щось побачити, хоч щось почути з того, що він вживатиме. Без цього він не може повернутися в полк.

Він вийшов до кімнати, яка служила приймальною генерала. Тут чекали люди, було накурено, пахло перепаленою глиною. Синюта втупився в сутінь кутка, стояв. Чув, як повз нього шмигали штабники, як тривожно гув телефонний апарат. Здавалось, усе це відбувалося десь далеко-далеко. Його слух жадібно ждав чогось іншого.

— Дев'ятку! І обов'язково зв'язатися зі мною.

Синюта енергійно натягнув рукавиці й вийшов з хати. Йшов вулицею, на край села, до аеродрому. У гіллях дерев шумів вітер, під ногами рипів сніг. А йому хотілося почути якісь могутні звуки.

Гуркіт моторів, вибухи, постріли... Де ж вони?

VIII

Село, яке поманило до себе німецьких кавалеристів, лежало не так уже й близько від тракту. І потім — цей неїжджений шлях, цей пекельний, вузенький місточок через балку. На якого біса було звертати сюди? Чому штабники сліпма лізуть до першого-ліпшого звалища соломи і гною, званого на цій землі селом?

Гер оберст нервував. Кінь відчував це, без угаву тупцював і здригався від кожного викрику вершника. А гер оберст накидався з лайкою на тих незграб, що повільно перебиралися, і на тих, які, гарячкуючи, поривалися в об'їзд містка і загрузали в заметах.

Обмерзлі, зрушені кругляки стукотіли під копитами, як сухі кістки. Коні схропували, опиналися, а солдати сиділи на них, байдужі, як опудала. Гер оберст наскакував то на одного, то на іншого і наражався раз у раз на очі, які сердито дивилися у щілинки запинал, мов з бійниць дзотів. До всього спричинився відступ. Такого він ще не знав. Пан полковник, знесилившись у своїх підганяннях, подумав, було, навіть повернутися на Белгородський шлях і просуватися далі. Але по той бік глибокої балки уже було кілька ескадронів — вони входили в село.

— Шнеллер!

Його оскаженілий вигук на цей раз не досягнув мети. Вершники почули якийсь гул. Ішли літаки. Ішли вільним, широким пеленгом, понад самою землею. Гуркіт моторів нахлинув зненацька, наче вибухнув. Вершники — хто повалився з сідла під коня, хто метнувся кудись бігти, просто в степ, хто так і сидів заціпеніло на коні. Але радянські штурмовики повелися вельми дивно: вони прогріміли над головами і зникли за білими пагорбами.

Вершник, до сідла якого був прив'язаний Жатков, так і чвалав у колоні останній. До містка йому було ще не близько, і він, повернувши свого коня боком од вітру, непорушно сидів, промерзлий до дна душі. Єдина думка жила тепер у його мозку — про затишок у балці, про тепло хати. Жатков стояв пригнувшись за конем і відчуваючи його тепло,

думав лиш про те, аби кінь не сходив із місця. Запах кінського поту паморочив йому голову спогадами далеких дитячих літ.

Гуркіт літаків сполохав коня і вершника. Жатков упізнав своїх штурмовиків, ледве не скрикнув од радості. Але вони враз і зникли. Жатков провів їх сумним погаслим поглядом. «Нічого вони не бачать, нічого не знають... Через півгодини поїдуть з аеродрому на вечерю»,— подумав і тіпнувся від холоду.

Біля містка знову купчилися коні, люди, знявся гамір. Налякана появою літаків колона жвавіше просувалась до балки. Але по цей бік, на рівнині, залишалось ще багато вершників. Вони перші й побачили літаки, які поверталися назад. Штурмовики летіли тепер, ледве не черкаючи своїм черевом об землю, тісним строєм, майже один за одним, і стали помітні, коли були зовсім близько. Ревіння моторів напливло тепер ще раптовіше. Коні здиблювалися, рвалися геть. Вершники вже бігли там і там, куди запопало.

Жатков, побачивши літаки, збагнув хитрість пілотів: їм треба було перешикуватись і напасти зненацька. Жатков випростався літакам назустріч, як поранений птах назустріч подихові вітру. Він бачив, як саянули траси куль і реактивних снарядів, чув, як дудукнули гармати. Холодний повів смерті дихнув йому в обличчя. Жатков дивився небезпеці в очі. Він не почув, коли його щось сіпнуло. Він упав на сніг і кудись посунувся, чи, може, кудись довго провалювався. Йому було це байдуже, бо він уже побачив, як вибухали снаряди, як водограї снігу і землі звалювалися на людей, коней, як наша зброя шматувала його неволю. Але цю радість він усві-

домлював якусь одну мить. Люта сила тягла його, біла об землю, перевертала, мов колоду. Йому живцем одривало руки, його всього переривало надвоє. Все тіло горіло, немов земля стала розпеченим залізом. І раптом — усе змінилося. Жатков зрозумів, що його перестало волочити. Він лежить, він живий, чує, як б'ють в землю снаряди, гукають зовсім поруч копита, як іржуть коні, хтось нестямно кричить. І знову, як там, біля коня перед переправою, він, мліючи в болях, подумав про те, аби його ніхто вже не турбував: аби йому отак лежати і лежати. Отак, не ворущачись, не видаючи нікому, що він живий. Але його знову щось смикнуло, перевернуло на інший бік.

Він розтулив очі і побачив над собою свої руки і напнутого ремня.

— Живий?

Жатков побачив знайоме обличчя вершника. Воно звисало над ним з якоїсь незбагненої висоти.

— Нащо ти живий? — Його чорне, перекошене жахом обличчя ще наблизилось. — Живий — зарубаю!

Вершник вихопив з піхов шаблю, ривком повода повернув коня просто на розпластане тіло Жаткова.

— Твоя голова — моя голова...

Ремінка ослабла. Тепер ворожий солдат був над самою головою Жаткова, дивився з лахміття, намотаного на шапку, осатанілими з ляку очима. Його оскаженіння, його погроза, яку Жатков розумів, сприймалися штурманом як щось неодмінне, належає.

— Ех, мати моя! Я тебе не зарубайт — мене зарубайт. Од шаблі легка смерть.

Жатков перевів погляд з обличчя вершника на шаблю. «Отака моя смерть... Як та бур'янина»...— квола думка пробриніла в свідомості Жаткова.

Шабля, здійнята над ним, чогось ждала. Жатков бачив лише її. Може, сподівалась благань, яких вона ще не чула; може, вершник у нестямному страсі перед своєю смертю хотів почути благання радянського офіцера.

— Рубай! — щосили крикнув Жатков, але слово не пролунало, з грудей видобувся лише стогін.

Літаки знову зайшли в атаку. Близько вибухнув снаряд. Жаткова знову волочило по снігу з такою ж безпощадністю, як і досі. Довго це тривало чи ні — не відав. Опритомнів від вигуку над головою.

— Ех, мати!..

Жатков розплющив очі. Шаблюка, здалось, падала прямо на обличчя, а вдарила по ременяці. Кінь потупотів далі, штурман залишився на місці. Ревучий літак падав просто в очі, розростався.

Вибух, скрегочуча кулеметна черга. Дико заіржав кінь. Земля здригалася, билась, стугоніла. А він кудись падав і падав. У тиху, блакитну безодню.

IX

Каламутна, біляста пільма. Вітер несе її, жбурляє в очі, засліплює. Ноги провалюються в ями, перечіпаються через брили землі, через груддя трупів.

Ад'ютант оберста метається по бойовиську, нахиляється до кожного снігового горбка, тиче в нього світлом ліхтарика. Боже, як йому розшукати дорогого оберста?

Люди, яких ад'ютант вигнав сюди із села собі на допомогу, раз у раз зникають десь у віхолі, і йому

стає страшно їх, цього жорстокого степу, невблаганного вітру. Він стискає заляканими пальцями пістоlet і, не випростуючись, кидає в білу пiтьму:

— Зухен! Зухен!

Хлопці чують окрики німецького офіцера і проворніше нагинаються до трупів. Треба шукати. Треба знайти того околiлого полковника, iнакше їм не ночувати в хаті, самі подубіють тут.

— Зухен!

— Де ті кожухи? Усі в шинельках, риб'ячим пухом підбитих.

— А я натрапив на одного в кожусі.

— Де?

— Там, лiворуч.

— Може, ото він і є, оберст?

— Не схоже.

— Покажи де.

. . . . .

— Диви, проплазував трохи!

— Це ж льотчицький комбiнезон.

— Та він живий! Дихає!

— На наших схожий.

— Хлопці...

— Зухен! Зухен!

Жовте світло ліхтарика продирається крізь каламуть. Хлопці кинулись врiзнобіч. Ще зійшлися.

— Хлопці...

— Бери попід пахви.

— Куди ж ми його?

— Не закудикуй! На малі сани.

— Важкий...

Сани кидало на вибоях, Жатков стогнав. Хлопці не хотіли наздоганяти передніх, які везли оберста.

Ніч для хлопців ожила, наповнилась якимось змістом, освітилась вогнями далеких днів.

— Куди ж ми?

— До діда... на вівчарню.

На другий день в село вступили наші кіннотники з обозами.

Фельдшер, якого покликав дід, подав Жаткову необхідну першу допомогу і поспішив до командира.

— Там наш льотчик, товаришу майор. У важкому стані.

— Льотчик? Як він тут застряв? — майор енергійним рухом накинув на свої плечі козацьку чорну бурку.

— Понівечене обличчя в нього, слова не вимовить. Старий при ньому каже, що наших розшукували.

Майор на ходу надів свою папаху, штовхнув двері:

— Наших?

В хатчині діда-вівчаря, куди увійшов майор і фельдшер, було поночі. Майор розгледів у півночі насамперед білі бинти. Людина лежала в темному кутку, на такій самій темній постелі, білили тільки бинти. Майор навшпиньки підійшов до льотчика.

— Засвітїть же, — буркнув він набік, до того, хто стояв біля плитки.

— А що ж засвітиш, коли немає чого?

Старечий сумний голос торкнув серце майора.

Фельдшер навів світло свого слабенького ліхтарика на льотчика.

Біла голова пораненого повільно обернулась на колuche світло. Майор побачив крізь полишені отво-

ри великі чорні очі, провів поглядом по довгій постаті, вкритій маленьким, заялуженим кожушком, спинився на оббінтованих ногах.

— Здрастуй, друже,— майор нахилився до льотчика.

Той хитнув головою і заплющив очі. Від кожуха тхнуло стайнею.

Майор випростався, не знаючи, що мовити далі. Він сподівався на цілу розмову з льотчиком: його полк так мало знає, що діється на всьому фронті.

— Та-ак, перепало тобі...— мимохіть вихопилося у майора.

Дід брязнув дверцятами плитки, опутився на стільця, щоб підкинути соломи.

— Ото покрутить головою, та й більше нічого не почуєш од нього. Як привезли вчора з балки, ще обзивався. А тепер... Лице в нього дуже потовчене, щелеп не розведе.

— Що ж він казав? Куди летів? Де його літак?— майор обернувся до діда, але тут побачив унти біля плитки, на які падало світло жару, пошматовані, з обвислим шкураттям... Почав розглядати їх.

— А куди ж — по всій видимості, вас шукали,— осмілів старий, оглядаючи з докором чорну бурку, шаблю, всю бойову постать майора: вночі його в такий жар кинуло, в такий, що, думав, згорить, бідолаха. Переніс. Говорив мені як міг, про все, багато говорив. Удвох вони летіли, наказ везли якийсь, та чи німців прийняли за наших, чи що. От його вони й згребли.

Майор зробив якийсь рух рукою, немов скинув її до свого обличчя. Солома в плитці спалахнула. Дід підвів голову, ще подивився на нього. Той стояв, стискаючи пальцями сиві скроні.

— Товариша свого називав, дівчину... «Петро, Петро...» Звісно, товариш на війні за рідну матір. Я сам, як служив у перву, при Брусилові... Йому якби в лазарет, може б викрутився: молодий, кров сильна.

Жатков повернув голову, великі очі горіли вогнем, блищали слізьми.

Майор понурив голову, дивився в долівку, потім тіпнувся, наче виборсався з тяжкої задуми. Одним рухом зняв з плечей бурку і широким розмахом, стисненим над Жатковим, накрив нею всю довгу, німу, випростану на соломі, постать. В хаті якось враз стемнішало.

— Негайно споряджайте сани. Негайно!—І, блиснувши оковкою шаблі, вийшов. Фельдшер поквапився за ним.

Дід підвівся з стільця, прочовпав до порога, щільніше причинив двері. Потім повернувся до Жаткова, поправив на ньому велику, теплу од людського тіла бурку і знову опустився до плитки.

— От і добре... Що то свої люди.

Х

На війні час минав дуже швидко. Пам'ять майже не фіксувала його. Він пролітав десь над нами, а ми робили діло, не пов'язане ні з порами року, ні з своїм віком. Ми немовби котили по землі через поля, ріки, ліси й гори гігантську кам'яну брилу. Вона чавила то нас, то тих ненависних злих людей, що вигадали її і пустили по землі. Ми майже не помічали ні жарких, ні холодних днів. Їх, здається, в ті роки не було зовсім. Була спрага, втома і безмірний бойовий захват — швидше докотити важку брилу

і турнути її в океан чи з височенної гори в безодню, щоб вона розбилася в друзки, щоб народилися з неї тиша і тепле сонце.

Час на війні позначався наступами, відступами, ранами, нагородами й зустрічами. Все відбувалось на місцевості, яка так змінювалась, як змінюються краєвиди під час польоту. І скупі фронтові радощі, і муки, і зустрічі з друзями — все відразу окутувалось серпанком відстані й далини.

Де це сталося?

Де ми бачились? Коли?

Але Жаткова і Синюту я пам'ятав. На їх імена я йшов би і йшов, як на далекий вогник. Адже правда, що успіхи в житті і праці кожний із нас добуває лише через доброту інших людей. Хіба не доброта сердець людських єднає нас, ріднить? А в доброти дуже багато барв і відтінків.

Ми, кореспонденти фронтових газет, писали про бойовий досвід. Ви знаєте, що потрібно снайперові на передньому краї для його замаскованого, висунутого вперед, недоступного навіть для своїх, невеличкого окопу? Гадаєте, тільки гвинтівку? Цього спершу ніхто не знав, в тім числі й самі снайпери. Першому кореспондентові, який пробрався до такого окопчика, снайпер вказав на свої ноги: вони були у воді, бо щойно пройшов дощ.

— Гілля б мені якогось.

Після статті кореспондента у фронтовій газеті у снайперів нашого фронту більше не мокли ноги в окопах.

Я приїздив у 206-й полк «легких бомбардувальників», як величали тоді У-2, восени, коли він стояв у селі, на Задонщині, так схожій своїми садами, білими стінами хат на мою Україну. У моєму блокноті

назбиралося десяток тем бойового досвіду, визначених у редакції, хоч в авіації я не тямив, як кажуть, ні бе, ні ме.

Відомий факт. Молодий журналіст прибув до нічників, розгорнув свого блокнота і почав бесіду з льотчиками. На його перше запитання якийсь пустун відповів приблизно так: ми руками кидаємо вниз невеличку бомбу і дивимось, куди вона летить; якщо вона відхиляється від цілі, ми пікіруємо, штурман ловить бомбу за стабілізатор і поправляє її.

Не можу я забути, як Жатков узяв з моїх рук олівця і в моєму блокноті виправив слово «вітраж» на «віраж». Так, так, в подібній ситуації, в якій я опинився, можна було написати ще й не таку дурницю. Бойові льотчики, яких я бачив лише на плакатах і в кінофільмах, стояли півколом. На їх обличчях ще яріли рубці, надавлені шоломами, на картах у планшетах були написи міст і сіл, яких я давно не бачив — вони лежали по той бік лінії фронту. Льотчики розповідали про свої польоти півправди, кепкуючи з кореспондента з новенькими червоними петлицями.

— Дозвольте, лейтенанте, закреслити зайве «т». Воно може нашкодити вашій репутації.

Жатков, які в нього чудові, добрі очі!

Мені тоді хотілося багато бачити і чути. Я входив у життя льотчиків, як входять до незнайомого дому в сутінках: з кожним кроком необхідно було уважно роздивлятись. Доля і комісар послали мені Синюту і Жаткова. Я бачився з ними в хаті, де вони стояли вдвох, бачився вночі — на аеродромі. Бачив, як вони готувалися до вильоту, як сідали в кабіни і привітно усміхалися на прощання, як уходили до землянки й лаконічно, суворо доповідали; бачив, як

різалися в «козла», слухали баян, сівши обіч баяніста. Дивлячись на них, я чомусь уявляв Жаткова і Синюту, як вони вдвох ідуть велелюдною сонячною вулицею міста. Вони скрізь з'являлись тільки вдвох. Були обидва однакового зросту, веселої, променистої вроди.

Я три дні пробув у полку, переслав статті про маскування і режим роботи мотора. Вони справили враження. Потім було відрядження до штурмовиків, розвідників, винищувачів. На аеродромах я вдихнув збуреного гвинтами повітря, в польотах — синього неба, в дружбі з льотчиками — стихії їхнього життя. І став авіаційним кореспондентом.

Як швидко минав на фронті час! Потрібно було півроку, щоб у моєму відрядному посвідченні знову було проставлено: 206-й полк легких бомбардувальників.

Зима. Де те село? Шукай! Попутні машини на ящики зі снарядами, на бомби не беруть. Бензовози на роздоріжжях зовсім не зупиняються. Старі півторатонки продовольчих складів завжди навалені з горою. Годинами треба очікувати у придорожному захистку.

Хата при дорозі. На тепло в ній розраховувати не можна, а на місце бодай на долівці, щоб присісти і розв'язати свій мішок і викласти на коліна хліб і консерви, — безперечно.

В такій хаті тієї зими я вдруге зустрівся з Жатковим.

Зустрівся... Це слово співає, а потрібно слова, повного смутку.

В хаті було багато людей і диму. Встромлена в піч колода — половина телеграфного стовпа! — гріла й освітлювала. Люди сиділи на долівці, спали,

хропучи, біля теплого підпіччя. На лаві простягнувся весь перебинтований поранений, вкритий чорною кавалерійською буркою. Над ним сиділа дівчина в кожусі й шапці військового.

— Машини не видно?

Кого вона запитала? Виходить, мене.

— Взагалі нічого не видно. Мете.

Дівчина припала до пораненого.

— Буде, обов'язково буде!

Ті, що сиділи близько неї, забурчали на мене:

— Метелиця не всіх засліплює.

— Знають, де ждуть, значить, з'явиться.

— Зачиняй, начальник, двері!

Я обтрусився од снігу, розстебнув кожуха, присів біля лежачих.

Поранений серед здорових усіх пригнічує. Мовчання і думи — єдине, що залишається кожному. Пораненому теж мало треба, адже багато живих відбирають у нього росинки його сил, таких необхідних самому. Поранений має зібрати всю свою життєздатність на болях.

Палили цигарки, приглушено гомоніли, ждали у вікні світла і поглядали на личко дівчини. Воно схилялось раз у раз то до плеча, то над пораненим. Іноді санітарка, вставши з лави, підводила його забинтовану голову і підносила до рота флягу. Тоді ми чули тихий стогін і позирали на вікна.

А у вікнах синіла ніч.

Світло рідко підводить людину, в ньому багато чуття і чесності. Воно завжди приходиться до неї, хіба трохи запізнюється.

Дівчина кинулась до дверей, переступаючи через ноги й речі. Опинившись враз біля виходу, вона чомусь затримала на мені свої сполохані чорні очі й

шугнула в темний отвір, в який валував сивий холод.

За хвилину вона повернулась, і всі по ній бачили, що машина прибула.

Кілька чоловік, підхопившись, взяли на руки пораненого. Чорна бурка звисала аж до підлоги. Білий бинт поплив над тими, що сиділи, лежали покотом і спали.

Дівчина знову на мить затрималась передо мною.

— Ви з авіації?

Я розгубився.

— Передайте кудись... Ну, у ваш штаб... кому-небудь. Їхній штурман у Старому Осколі, в госпіталі... — вона схвильовано щось згадувала. — Ага, в полк нічників, лейтенантові Синюті. Обовязково!

— Штурман Жатков?!

Але навіщо так вигукувати? Тяжкопораненому здорові не всі потрібні. Голова у бинті обернулась до мене. Я впізнав великі чорні очі, підтримав лейтенанта під плечі.

Так моє фронтове життя, мої, тепер уже голубі петлиці на гімнастерці, мій сухий пайок увійшли в цю історію. Я, повернувшись до хати, зав'язав мішок з харчами: до 206-го полку було ще далеко. Виглядав і виглядав вогників на шляху.

А вікна синіли.

Нічого, синій колір — то колір надії.

ХІ

Командуючий фронтом був невдоволений Красицьким — секретний пакет пропав, не дійшовши до рук командира полку; Красицький був невдоволений усім полком нічників за те, що прислали такий

екіпаж, і особливо ж — лейтенантом Синютою за його безглуздий політ і за його розмову. Синюта був невдоволений собою, усім своїм життям.

Він дві доби сидить дома, у своїй хаті, в якій жив ще удво.. із Жатковим; його не брали на аеродром і, схоже, тримали під домашнім арештом до з'ясування якихось важливих питань. Він виходив у село лише на час, коли сходились льотчики до їдальні, і був безмежно щасливий з того, що бачив усіх, чув їхні вітання і короткі, скупі повідомлення новин. На колону кавалеристів ворога, виявляється, літали із сусіднього аеродрому: туди вчора сів один У-2, хлопці все розповіли. Штурмовики повернулися додому без жодного патрона й снаряда, про штурмана вони всі знали (у штабі їм сказали), але ніхто нічого зобачити не зміг. Били до останнього пострілу по ворогу й тільки!

Тепер Синюта, сидячи на своєму продавленому, скрипучому, вузькому ліжку, годинами тримає голову в руках і думає, думає. Що там було, на полі штурмовки? Як могла скластися доля Жаткова? Коли б він залишився живий, наші частини були зовсім недалеко од Белгородського шляху... А з цього його думки переходять на своє життя. І дивно — якою б стежкою свого минулого не подався Синюта, скрізь йому назустріч ішов веселий, радісний Жатков. Ішов здалека — від самого дитинства Синюти. Він знав все його життя.

Все недокінчене людиною, яка опинилася в біді, жило як обірвані дроти під напругою струму. Синюті було страшно торкатися кожної речі Жаткова. У штурмана під подушкою, знав Синюта, лежить томик Лермонтова і між сторінками «Княжни Мері» закладено лист із Саратова. Перед вильотом Жат-

ков одержав його і, пробігши наспіх, сказав: «Тобі привіт».—«Дякую»,— відповів Синюта.

Листи Жаткову йшли часто, довгі, веселі й пахучі. Вони озивалися до Синюти голосами того життя, яке в нього відібрала війна.

За Жатковим стояв цілий світ. Синюта вдивлявся в нього, як у широкий виднокруг, і він дихав тепер на нього холодом, пустою.

Дві доби. Тривожною уявою Синюта зазирає у третю. Там починалося щось невідоме. Він не лякався його—воно було в ньому самому. Якщо Жатков неживий, він ще не знає, що вчинить із собою. Адже ідею вдару по колоні ворога при нагоді також можуть декотрі тлумачити, як їм забагнеться. Він висловив її лише генералові, тільки... А як він поставиться з часом до всього цього?.. Синюта раз у раз ставив себе на місце Жаткова там, у полоні, і тоді здавалось, що йому, Синюті, скрізь було б легше, ніж Жаткову: той був у всьому надто прямо-лінійний, він любив лише прямі маршрути польотів, без обходів.

Коли б я не шукав цієї хати, де мешкав Синюта, мене б, мабуть, все одно послали до неї. Кореспонденти завше знаходять постій на місці тих, хто не повертається з польоту.

Синюта чомусь злякався появи моєї фігури в кожусі і валянках.

— Значить, залишився сам?

Він зреагував на мої слова не відразу:

— Роздягайся, сідай.

— Я приніс тобі звістку.

Синюта розправив груди, вирівнявся.

— Я бачив його.

Він мовчав. Тільки зіниці його синіх очей побільшали.

— Він просив переказати тобі, що живий.

Його погляд і розум напружено шукали в моїй поведінці фальші. Він міг повірити тільки чистій правді.

— Йому дуже тяжко. Його відправили до Старого Оскола.

— Він живий?!

Синюта випростався на повний зріст, підняв над собою руки. Йому потрібний був простір — нащо над ним ця стеля?

Його повинен чути увесь світ!

— Живий!!!

Він обхопив свою голову руками і стояв якось мить скам'янілий. Пальці рук впиналися в тіло. Потім він повалився, мов підтятий, на ліжко.

— Він уже в госпіталі, у Старому Осколі,— нагадав я.

Мусив стояти над ним кілька хвилин, як над малою дитиною, поки не виплачеться.

О, ці теми бойового досвіду! Коли перегодя я слухав розмову Синюти зі своїм командиром полку і відповідав їм на їхні збуджені допитування, я радів за обох, та разом з тим і шкодував, що випадок позбавляв нашу газету таких досвідчених авторів. Які теми вони б зараз опрацювали! Маскування літаків на аеродромі... Орієнтування в зимових умовах...

Льотчик і командир полку збиралися негайно до Старого Оскола.

Для Красицького повідомлення з полку було несподіванкою. Тим невдалим польотом «кукурузників» він уже не жив.

А звістка про Жаткова застала його в ту хвилину, коли він повернувся з аеродрому штурмовиків. З висоти свого штабу, як і з пагорба командного пункту, було видно далеко навкруги. Перед очима, в пам'яті він тримав тільки рухливі, живі цілі, тільки справжню силу. Все інше забувалося.

— Чаю!

Чай, звісно, був нагрітий. Після холоду він повертав генералові теплу хату з усім її можливим затишком.

— Товаришу генерал, до вас капітан Полоз.

— Дайте мені хоч вгору глянути.

Це була його постійна фраза. Коли він повертався надвечір із переднього краю, де цілий день керував боями в небі, вона звучала як дотеп.

— Викликайте начштабу. Негайно!.. Нехай входить, хто там.

Полоз, звичайно, зі справами по нагородах і званнях. І сьогодні Красицькому нагадували в дивізіях про деякі подання, тож треба нарешті все попідписувати. Але навіщо стільки накопичувати паперів?

— Давайте!

Генерал замислився. Хто перелічить подвиги льотчиків? Хто виміряє їхню мужньо віддану силу цьому наступові? Недарма так по-дружньому розмовляє з ним командуючий фронтом...

Красицький потирив пальцями надбрів'я — він був вдоволений кожним іменем.

І раптом:

— Що?!

Капітан Полоз тримав занесене над анкетною прес-пап'є.

— Наше упущення, товаришу генерал, наше упущення.— Капітан намірився було висмикнути анкету, але Красицький опустив на неї долоню.

Ад'ютант відчинив двері:

— До вас начштабу, товаришу генерал.

— Прошу... А ви перегляньте решту, капітане. Коли штаб фронту поверне, то скоро не прийме.

— Єсть! — капітан сердито дивився на ненависний аркушик.— З ним у нас завжди неприємності, товаришу генерал. Пам'ятаєте історію з невиключеним мотором?

Начальник штабу увійшов до кімнати і на ходу, від порога, стривожено заговорив про танки на Белгородській дорозі. Почувши це, Красицький теж подумав про танки, уявив на мить, як вони пірнають у білу хуртечу, з білими хрестами на темних баштах, і виринають з неї у шаленому гоні.

Сказане капітаном Полозом, проте, не виходило йому з пам'яті. Адже він справді щось таке пам'ятає: поле аеродрому з вигорілою травою, збита земля. Гарячий вітер. У-2 тиркотить один, покинутий. Смужка пилуки в'ється од нього...

— Треба посилати ешелоновано груп чотири штурмовиків,— начштабу розправив згорнуту карту.

— Що ви сказали, капітане? Яка історія? — до Полоза.

— А коли Синюта служив у нашій ескадрильї? На свої очі я не бачив. Чутка ширилася, наче хтось ледве не перелетів до німців на його літакові. На маленькому газу покинув У-2, а тут якраз кукурудза... Ви нагодилися, а то б...

— Чорт знає що мелете!

Полоз виструнчився, наче його підкинула якась внутрішня пружина.

Начальник штабу згадав втішну звістку.

— До речі, товаришу генерал, з Двісті шостого повідомили, що Жатков живий.

— Жатков?... Це ж хто?

— Штурман Синюти... З пакетом фронту летіли.

— Живий?! Так це ж чудово!

— Командир полку і Синюта просять дозволу провідати його в Старому Осколі.

Полоз тихо, немов крадькома, відступав до порога.

— Дивовижне врятування! Як він виплутався? Герой! Ось, Полозе, історія! Вашої голови беруться всякі вигадки, а ви оцю запам'ятайте! Таку й онукам можна розповісти як казку.

Генерал швидко погодився на пропозиції начальника штабу і незабаром залишився сам. Хотів пробігти газети, але не міг ні на чому зосередитись. Жатков. Синюта. Пакет... Це збирало на собі всю його увагу, хвилювало.

— Ад'ютант, з'єднайте з Двісті шостим!

Політ Синюти і Жаткова тривав.

Генерал, уже переживши його сумну невдачу, знову мимохіть ждав, як два високі, ставні, вродливі лейтенанти постануть перед ним з щасливим рапортом.

ХІІІ

Хурделиця била безперестанку. Вітер зривав злежаний, скутий морозом сніг. Голе небо твердо синіло, як глибока промерзла вода. Люди кажуть: так

лютує зима, коли хтось добрий помирає, чи хтось добрий народжується.

Того дня з усіх аеродромів армії не злетів жоден літак. Лиш по обіді два У-2 покинули свої припони, знялись і взяли курс на Старий Оскол. Вони ще зробили посадку близько села, в якому стояв штаб армії.

Летіти, приземлитися — сьогодні це було не так просто. Генерал Красицький, який чекав на У-2, стоячи під землянкою у своєму «бобику», зауважив, що вітер кидав легкі літаки, як штормова хвиля кидає човники. Почекавши, доки літаки підкермували до землянки, генерал енергійно вистрибнув з машини і попрямував до переднього з них. У кабіні сидів Синюта. Той привітно підніс руку, і його окуляри блиснули на сонці. Генерал поглянув на другий літак, який був зовсім поруч, впізнав у ньому командира полку, але рішуче ступнув на крило першого.

— Готово?

Генерал, вмошуючись, почув це слово і завмер. Щось знайоме, сильне і владне прозвучало в цьому запитанні. Генерала давно вже ніхто так не запитував, коли він сідав у задню кабіну. Хто міг так питати його, той добре володів собою, той відчував свій обов'язок і відповідальність перед людиною.

— Готово! — гукнув Красицький.

Вони злетіли. Генерал дивився на непорушну поstatь пілота. В тій напрузі відчував його злиття з літаком. Згадка Полоза про невиключений мотор, бажання Красицького думати про Синюту і його запитання цілком оживили в його пам'яті той давній епізод.

Синюта був знову близько-близько, як і колись. Він прийшов у ці хвилини до Красицького просто

з літа сорок першого року, з гіркої куряви доріг, з гуркоту задимленого неба, і став поруч. У солдатській гімнастерці з двома кубиками в петлицях, у старенькому шоломі, з саморобною запальничкою в руках. Прийшов і приніс із собою до літака, що долав тепер зимові простори і хуртовину, дорогі й великі спомини. Генерал згадав свої молоді літа, свої бойові польоти, свої невдачі, своїх незабутніх друзів.

«Подав на тарілочці ворогові...» Хто це сказав?

Генерал аж нахилився вперед — йому захотілося бути ближче до лейтенанта.

«Це задушна хата плодить такі думки. В польоті все бачиш справжнім, чистим — і землю, і людину».

— Ми з вами колись літали, лейтенанте.

— Літали, товаришу генерал.

— Не забуваєте вимикати мотор?

— Ні, товаришу генерал.

— А там, біля дороги, якби виключив...

Непорушний Синюта дивився перед собою, крізь прозоре коло розсіченого, холодного повітря, мовчав.

— Старий Оскол зліва.

— Бачу, товаришу генерал.

— Радий?

— Друг, товаришу генерал.

ХІV

Лейтенанта Жаткова поховали вчора, в одній з солдатських могил Старого Оскола.

Авіаторам передали речі померлого: чорну бурку і пом'ятий, нерозпечатаний, окривавлений пакет. Його знайшли у штурмана при самому тілі.

xv

В лютому завжди віє віхола. Коли йти проти неї, вона багато про що нагадує.

Ми зустрілися з Петром Синютою на міській вулиці під віхолу. Я знав про нього, що він на війні став Героєм, що нині вчителює у полтавському степовому селі. Впізнавши один одного, ми якусь хвилинку стояли заціпені. Я чув, як його стулеці вуста беззвучно вимовили ім'я Жаткова. А може, це сказали його сині очі? А може, вітер. Ми знали: це ім'я віхола носить над землею.

Він заговорив про ті дні. Про нього.

Нам здалось, що ми йшли втрьох.

Так, поки живе один з двох друзів, доти живуть обидва.

Хто це сказав? Здається, один із героїв Хемінгуей.

Коли йти проти віхоли, вона декому багато про що нагадує.

Давня французька пісенька

Головач повернувся з лікувальних ванн сповненим тиші й приємної втоми. Він прилаштував на балконі рушник для просихання, постелився і перед тим, як опустити штору, ще подивився за вікно.

Там був Кавказ. За сизими хвилями передгір'я, на тлі прозорого неба мрів білою, сяючою вершиною Ельбрус. Від самих вікон санаторію по долині клубочились пожовклі крони, стриміли над усім зелені гострі шпилі кипарисів.

— Благодатна земля твоя, Кавказ! І плоди, і джерела,— прошепотів сам до себе Головач, бо йому було так приємно на душі, ніби все прекрасне, що існувало на землі, підступило до нього близько-близько й обвівало своєю свіжістю й чистотою.

Ще постояв хвилинку перед вікном і опустив легку штору, в якій з літа золотився теплий день.

Тепер приходили думки про найдорожче. Про те, що невтримно забувалось і верталось, осяюючи його сиву голову. На відпочинку, в цій оточеній кам'яними горбами чаші долу, налитій гірським повітрям і тишею, під кришталевим небом, Головач завжди відчував оновлення, його дух знову линув над вершинами гір, здоровів, а простори життя розгорталися далі. Колишнє, пройдене за шість десятків літ, озивалося нестихаючим лунанням.

Він згадував свій дім, родину, друзів і вже заринав у солодку дрімоту, коли почув музику.

Так було і вчора. В цей же час у салоні хтось грав стиха, якось украдливо, несміло чи роздумливо.

Головач пробудився легко, без жалкування,— мелодійка була йому знайома. Відкритий роздумам і спогадам, він відчув у ній щось близьке, і чим довше чув її, тим дужче вона обіймала його почуття й думки. Головач не відзначався нахилами до музики, а пісні запам'ятовував найшвидше ті, які пов'язувалися з подіями і людьми. Так було змалку: пісня пам'яталася разом з тим, хто її найкраще співав. І що Головач слухав зараз, теж наче йшло від когось хвилююче знаного, хто, ще не спогаданий, ураз стривожив його.

Грай, людино, грай. Це так прекрасно, що ти любиш цю пісню. Можливо, що ми знаємо її тільки вдвох. Вона розбудила в мені стільки незабутнього. Цю мелодію я чув багато разів, чув од того, для кого вона була молитвою, але кого вже немає. Може, ти запам'ятала цю мелодію тоді ж, як і я, бо таке ніколи не забувається. Адже той, хто вже не проспівує цієї пісні, був і залишається людиною-зорею, зорею високого чистого неба нашої планети.

Але Філіпп де Сейн був скромним французьким льотчиком і, якби почув мої високопарні слова про нього, напевне б не стерпів.

— Колега, ти забув, що зірки дуже далеко від землі, а я, крім неба, любив дівчат, вино і друзів.

Це було взимку 1944 року. Одного лютого дня, коли вітер аж сичав на скрижанілому снігу, до нас на аеродром «у відкритій для всіх вітрів Росії» (вислів французьких льотчиків) вантажній машині привезли якихось дивних людей. Їх було чоловік двадцять п'ять. Не то цивільних, не то військових. Машина зупинилась перед нашою, до половини зава-

леною снігом аеродромною «хижкою». Прибулі, збившись біля бортів, вагались: зістрибувати чи ні? Вони ще вчора в московському готелі «Савойя» запивали обіди вином, спали під теплими укривалами, домовлялися з москвичками про зустрічі, давали інтерв'ю журналістам, а сьогодні їх уже терзав мороз і вітер.

Вони викликали у нас подив. Їхній маршрут почався десь від Алжіру, проліг через Каїр, Багдад, Тегеран, Баку, Москву і закінчився тут, у нас. Вони пробилися сюди з околиць другої світової війни, де тільки перехрещувались її відгомони, щоб кинутися в бушування російської зими і битви. Вони хочуть поряд із нами захищати свободу і прапор своєї Франції, честь французької авіації.

— Алле-оп! — і з машини полетів першим саквояж, а за ним юнак, другий, третій.

Худошаві, виголені, з дбайливо доглянутими вусиками, в міських модних черевиках, куртках на блискавках. Перекладач ледве встигав переказувати нам їхні дотепи.

— Друзі, ви ж не так багато збивайте німців, а то швидко залишите нас безробітними.

— А ви надто довго мандрували.

— О, звичайно, для нас це була справжня весільна подорож.

— Медовий місяць...

— ...з вітерцем Сахари.

Новаки впізнавали своїх товаришів серед ветеранів «Нормандії».

— Ти, Бертрانه?

— Франсуа!

— Заговори ж зі мною, чорт би тебе взяв, по-російськи!

— Будь ласка. Але я за цілий рік вивчив лише одне слово.

— Я його вже сам знаю. Хо-ро-шо!

— Ні.

— Дів-чи-на.

— Ні. Го-ріл-ка!

Дехто допитувався, чи є поблизу ресторан, більярдна, бодай затишне бістро.

— Хочу танцювати танго з дамою у валянках.

— А це набагато приємніше, ніж тупцюватися на снігу у твоїх паризьких мокасінах.

У вирі знайомства я очутився поряд з молодим високим елегантним льотчиком. У його чорних усміхнених очах ясніла радість, яку він чомусь спрямував на мене.

— Філіпп де Сейн.

Я подав йому руку, назвався.

— Семйон? О, Сімон! Семйон — Філіпп — товариш! Хорошо-о! — Він гордо торкнувся рукавичкою темного «шнурка» своїх вусиків.

Ми по-дружньому обійнялися.

Філіпп говорив охоче, багато, запально. Мій колега-винищувач залишив у Парижі самотню стареньку матір, ще неодружений, кохання відклав на потім, мріє про штурвал бойового «яка», і ще сьогодні неодмінно має відправити лист. Він окреслив у повітрі пальцями квадратик — ось такий невеличкий аркушик паперу потрібний йому. Аркушик, який би пахнув фронтом і Росією.

Я дістав йому папір, конверт, і це поклало початок нашій дружбі. Інакше, мабуть, не можна називати взаємини двох чоловіків, сповнених довір'я, сердечності й поваги.

Мені випало «провозити» французів навчальним «яком». До кожного з них доводилося підбирати «ключика», а хлопці були вразливі, якісь палаючі, прагнули проробити все негайно, сьогодні, щоб завтра й на фронт. Усі вони стали для мене товаришами, але Філіпп де Сейн... Ні, почуття людської дружби вибирає людину самє, воно, коли хочете, нам не підвладне. Я мав друга в полку, та як з'явився лейтенант де Сейн, той одступив на другий план, у затінок. Французький льотчик вимагав від мене багато, і я йому віддавав сили, навчав літати на радянському літаку, допомагав обізнатися з нашою мовою і був для нього тим, хто умів вислуховувати, розважитися з ним і залишитися собою.

Я працював з усіма «нормандцями», але до кожного слова, яке призначалось Філіппові, докладав ще одну краплинку своєї душі. Його ставлення до мене, його завжди ласкаві й пожадливі до знань і життя очі, його чесність самі викликали моє особливе ставлення до нього.

Зима, весна. Польоги, вечори у Будинку Червоної Армії, розмови і пісня. Французи любили нашу «Землянку», так утішно й глибоко вимовлялися слова: «Темная ночь, только пули свистят по степи», а ще танго «Таня», «Катюша», — наші дівочі імена взагалі ніби співалися ними.

У Філіппа була й своя пісня. Він грав на фортепіано, і коли ми натрапляли на нього, лейтенант його не проминав. Він біг до інструмента, налітав на нього і одразу ставав якимсь сяючим; наче боявся, що хтось перерве його захоплення, — грав, грав, і все для товаришів, все нове. Називав такі хвилини — «концерт проїздом». Але на самий кінець у нього була своя, повільного темпу, якась задумлива,

трохи сумна пісня. Вона примушувала найвеселіших примовкнути, замислитись, бо переносила нас до матерів, до своїх домівок, у ній озивалося звичайне людське життя.

Не знаю, чи були в тієї пісні слова. Я сам дібрав до неї ті, що знав і що співпадали з її ладом. Коли їх переклали для Філіппа, він сміявся і жартував, бо козак, який «впився, на гриву схилювся, тяжко зажурився», йому дуже сподобався. Коли ж той збирався продати свого коня «за мед, за горілку, за хорошу жінку», Філіпп заплескав у долоні:

— Браво!

Отак усе в нашому фронтовому житті перепліталося і все, що ми знали й уміли, єднало нас і надихало на бої, до яких ми завзято готувалися. Тим часом прибула ще одна група новачків, таких же дивних і спраглих у пошуках помсти ворогу за свою Францію, і ми з захопленням оглядали їх, чимось схожих на птахів, що трохи рано прилетіли з теплих африканських країв у нашу похмуру безрадісну весну. Тепер нових добровольців «Нормандії» школили на землі і в повітрі свої ветерани — Пуїяд, Лефевр, Муане, і незабаром усі ескадрильї було вкомплектовано і вони вже вилітали в бій.

Ось уже й «носи» літаків замальовані в три кольори французького прапора, і «яки» передані льотчикам. У повітрі щодень теплішає, весніє, а розлука з друзями озивається в передчуттях морозцем. Філіпп кожну вільну хвилину біля мене, я — з ним. Я напхав до сумки Філіппа конвертів і паперу, щоб стало йому до самої перемоги, він занотував мені свою адресу, я — свою. Розлука фронтових друзів — річ серйозна.

І раптом — ура! — наш полк вирушає на передові рубежі разом із французьким, а своїх механіків, бувалих гвардійців, ми передаємо «Нормандії». Я з Філіппом — ніби зустрівся через десять років. Коли ж почали розподіляти наших механіків, я попросив свого командира полку призначити механіка мого літака, чудесного товстячка Володьку Білозуба, до машини Філіппа де Сейна. Сержант Білозуб ніколи не підводив мене, і, я був певний, не зрадить його чесність і уважність і на службі в «Нормандії».

Хто був здатний тоді передчути в цьому лиху? На війні все бурхливо змінюється, вчинок найчистішого наміру може згодом спричинитись до найгіршого, у фактів — своя логіка розвитку і перетворень. Друже Філіпп, чому ти так довірливо приймав усе, що я робив для тебе? Адже якби не це, все могло б піти інакше.

Але те станеться потім, пізніше, коли французькі хлопці натішаються палаючими «юнкерсами» і «месершмітами», після того, як пронижуть своїми атаками все небо задимленої Білорусії і перелітатимуть на зелені литовські роздоли. Французькі винищувачі гарно били вихованців Герінга! Недарма полиняли в труднотах гітлерівські аси навчилися блискавично розпізнавати в повітрі не тільки триколірні «яки», а й їхні чіткі вензелі вищого пілотажу. «Обережно! В повітрі французи!» — лементували вони в ефірі. О, нормандці, парижани, руанці здолали пустелі й небезпеки на шляху до Радянського Союзу не лише для того, щоб показати нам, які вони дотепні, як люблять дівчат (Лоран таки вивіз із собою тулячку-красуню Риту), а й свою високу відданість військовому обов'язку і дружбі. Хто хоче впізнати

їх, нехай прочитає записки льотчика Франсуа де Жоффр «Нормандія—Німан», роман Мартіні Моно, і він зрозуміє тих чудових хлопців і моє захоплення Філіппом, і моє горе тих днів, і оці мої хаотичні спогади, викликані почутою піснею.

Фронт наступав. Ми перелітали на новий, відвойований аеродром. Перелітали — це звучить поетично, але це стосувалося лише тих, що мали крила. Механіки й радисти не всі вміщувалися в «дуглас», який дарував полку один-два рейси. Коли льотчик бачив, як механік споряджає свого літака на нову базу, примощуючи у фюзеляжі інструмент, запасні деталі, ключі й молотки разом з особистими речами, то не раз проймався співчуттям до механіка і брав його на «свої крилята».

Філіпп де Сейн засвоїв спосіб «залязь, долетимо» як вияв найвищої дружби ще тоді, коли французькі пілоти, після окупації їхньої країни вермахтом, по одному й групами тікали з своїх аеродромів «на волю» за Гібралтар, в Африку. Парижанин Філіпп де Сейн надто цінував руки й пильність Володьки, щоб залишати його на старій стоянці, до якої льотчики не повертаються. Як же він завтра вранці запустить мотор, не почувши від свого Володьки, зодягнутого у ведмедкуватий комбінезон, просто, спокійно і напевне сказаного: «Лейтенанте, ваш літак до вильоту готовий! Мотор, гармата і радіо — в порядку!»? Так рапортували механіки своїм французьким пілотам і того дня, коли з московського аеродрому полк «Нормандія—Німан» на подарованих Франції «яках» здіймався в останній переліт — додому. Сказали так хлопці й подали льотчикам квіти, свої фотокартки, змайстрований терпужком плексигласовий сувенірчик. Не було вже в той, повний радості

і щастя день ні лейтенанта де Сейна, ні сержанта Білозуба. Не було!

Перелітали з Дубровки в Мікунтані. Дві крапки сіл на карті. Між ними — ліси й озера. І низькі хмари. А фронт гуде, гримить і жде літаків. Уже з квартир забрано саквояжі, уже сказано найтепліші слова дубровським господарям.

Ми з Філіппом стояли біля КП, чекали, доки здійметься і звільнить поле перша ескадрилья. Лейтенант, готовий до вильоту, якимось урочисто тримав перед собою легкий шолом. Мав накласти його на голову, гладенько причесану, з проділом, та, мабуть, йому жаль було псувати свою винятково акуратну зачіску.

— Володька! — лейтенант побачив його здаля. — Сюди!

Сержант причвалав до нас із речовим мішком за плечима, увесь в росі поту і крапель теплого літнього дощика.

Механіка, виявляється, не взяли на «дуглас». Другий рейс буде, можливо, завтра.

— Завтра? Нехорошо завтра. Вдвох полетимо! Хорошо, да?

Ми перезирнулись. Між нами промайнула згода. Так було, так буде... І вони попрямували до свого «яка». Один високий, гнучкий, рухливий, другий — низький, огрядний, стриманий. Дзвінкий, світлий, мінливий, як звук у небі, і мовчазний, важкий, певний, як та земля, на якій завмирає літак і надихається сили.

«Яки» де Сейна і його напарника Лебра злетіли разом. Я пам'ятаю цей розбіг і легке відокремлення від землі. Літак Філіппа нічим не виявив свого перевантаження і я, провівши його до захмарного обрію, побажав успішного приземлення.

Небо і літак. Які вони бувають по відношенню до нас жорстокими!

Чому повертаються два «яки»? На низькій висоті...
Номери де Сейна і Лебра. Що сталося?

Один з двох легко набрав висоту, розвернувся й пішов на посадку. Це була машина Лебра. Друга... Та в нього ж позаду тягнеться смуга! Диму чи бензину?.. Бензину. А він потрапляє до кабіни літака і заливає очі, забиває дихання...

На землі командири й пілоти збилися тісною групою. Командир полку посилав в ефір слова, крик, благання:

— Де Сейн, стрібайте! Де Сейн, стрібайте!

Хтось підбігає до нього:

— Мій командир, в літаку де Сейна, у хвостовому закутку фюзеляжа його механік, сержант Білозуб...
І всі немов одним видихом зойкнули.

Я стояв обіч, я вже розумів, що діється. Що буде? В небі, над нами, відбувається велика трагедія. Точиться бій людини за життя двох. Трагедія вірності. Я не думав про те, що призвело до лиха. Може, пару цих літаків обстріляли заблукалі гітлерівські повітряні «мисливці», може — причина технічна. Я уявляв себе поруч з Філіппом у кабіні, я бачив його, відчував його страждання.

А він пробував сісти і не влучав на вкату смугу. Ми збились до купи, вхопились один за одного. Може, де Сейн ще знайде в собі сили впоратися з бідною... Та літак раптом змінив курс, його «ніс» задерся вгору, оглушливе ревіння конаючого мотора важко впало на землю.

Командир знову притис до губів мікрофон. Він усього себе вклав у голос, у слова:

— Де Сейн, стрібайте. Я наказую!

Чує він це? Хто знає. Та коли почув, він все одно не випустить із рук штурвала літака, поки б'ється його серце. Він розуміє — його життя належить двом. Про це пам'ятає він. Знає земля і небо. Про це знатиме Росія і Франція. Його врятування означало б неминучу смерть Володимира.

Він прагнув оволодіти літаком, але той не корився йому. Воля, зусилля де Сейна невичерпні, вони женуть машину на висоту, вони намагаються зламати її стихію.

Ще один захід на посадку.

Але де Сейн вже осліплений холодним полум'ям бензину. Воно наповнило кабінку, виїдає його чорні юнацькі очі.

«Як» над самою землею. Він проноситься через поле навкіс, ревучий, дужий, осліплений.

Люди на землі стежать за ним. У них знекровлені обличчя. Чужа смерть витає над ними. Літак, немов оскаженівши, раптом дереться вгору, потім повертається і падає, як кинута руками іграшка.

Удар. Вибух червоного спалаху.

Сива мати втратила свого єдиного сина, Франція — героя.

У степовому селі на Задніпрів'ї ще одна сім'я отримає похоронну.

А ми, свідки подвигу де Сейна, французи, росіяни, українці, грузини, дивлячись на палаюче вогнище, відчували себе в цьому горі ріднішими і сильнішими, ніж були хвилину тому.

Французький льотчик, виймаючи з кишені білу хустку, сказав:

— Я з ним навчався в ліцеї Сен-Луї. Ми тільки-що разом поспідали... Він єдиний нащадок старовинного роду.

Усі мотори, запущені до зльоту, заглушено. Люди і літаки замовкли. Небо гнало сірі, важкі хмари.

Звуки пісні урвались.

Головач ходив по кімнаті, обійнявши сиву голову руками.

Таке бувало тільки у бойовому польоті. Широка чорна туча вставала на маршруті. Не переждати, не обминути її. Він з товаришами кидав себе у морок, у зливу, пронизувані блискавицями. Кілька хвилин іншого світу, незбагнених відчуттів — і знову блакить неба, сонце, земля.

Пісня, давно не чути, перейшла тяжким спомином, грозою. Головач швидко зодягнувся.

Хто грав пісню?

Хто?

В салоні, перед великим, на всю стіну вікном, на фоні гірської далечини за роялем сидів хлопчина. Поряд з ним старенька жінка в'язала на спицях. Побачивши Головача, жінка налякано підвелася.

— Ми вам заважаємо? — лагідно спитала жінка.— Вибачте! Я з дозволу директора... Тільки в передобідню годину. Це мій онук. Даруйте...

Головач не знав, що сказати. Хлопчик і жінка такі зворушливі, милі, такі несподівані для нього.

— Грай, хлопчику! Що ж ти розучуєш, дитя?

— Давню французьку пісеньку... У мене залік.

Головач ще подивився у стривожені, уважні очі жінки, в широко розкриті, глибокі, спокійні й довірливі очі хлопчика, прошепотів:

— Давня французька пісенька. Грай, хлопчику, грай...

Синові пора було йти — його покликав однокласник на свій день народження, а мама ніяк не могла знайти вільну хвилинку, щоб вискочити купити подарунок. Син зав'язував тоненьку дитячу краватку, сердився.

— Я зараз, Вітику, — мати на ходу обстібалася і підбирала кінці теплої хустки.

В салоні художніх виробів нічого примітного не нагледіла. Потрібне було щось недороге й гарне. Мати не вміла дарувати абищо.

В кондитерській купила коробку цукерок в обгортках і заспокоїлась.

Поверталась додому. На вулиці наткнулась на сільську жінку, яка пробивалась крізь потік людей з пучками синіх фіалок. Фіалки наче самі пливли до неї. Побачила старече обличчя і руки. Спинилась перед квіточками, перед почервонілими, огрубілими в праці руками, які простягали до неї живі сині пелюстки.

— Купіть. Свіженькі, пахучі. Недавно назбирала, — очі селянки просили і вказували радість.

Мати стояла перед пучком фіалок, обгорнутих зеленою молодогою травичкою, перед руками, які подавали їх, і дивилась кудись поза жінкою.

Дивилась у своє дитинство...

...Вони жили тоді на Донбасі. Молодий, енергійний, непосидливий батько, покинувши тихе подільське містечко, привіз дружину і двох доньок на новобудови першої п'ятирічки. З того подорожування

пам'яталось тільки одне: на станціях батько брав чайник і біг до кубових за кип'ятком, а вони, липнучи до вікна вагона, завмирили од страху. Поїзд рушить, і батько не встигне сісти.

Це справді було давно. Роки, в які батько працював на великому заводі, світилися з давнини червоними загравами.

Особливо запам'ятала, як удвох із малою сестричкою ходили в гайок по фіалки.

Страшно куріли високі заводські димарі, грюкали, шипіли парою і вибухали сліпучими спалахами цехи, а вузьенька стежка до гайка проходила якраз повз них. Ішли по ній, взявшись за руки. Йшли, щоб на схилах балки побігати, погратися, покачатися на зеленій траві.

Одного разу — таке в житті теж буває вперше — хтось побачив серед молодії травички синенькі квіти. Їх росло тут багато, густо, вони світилися ясними свіжими цятками.

— Фіалки!

— Ой, фіалки, фіалочки! — загаласували, накинувшись на них.

Вона назавжди запам'ятала той день. Було чисте небо, чорний дим, спалахи сонця на калюжах, лагідний теплий вітерець і синенькі фіалки. Так захопилися ними, що забули й про час. До барака поверталися смерком. Пучки квіточок були ще синіші, ніж удень, пахли вітром, землею і сонцем.

Того вечора дома їх не сварили за таке запізнення. Мамі квіти сподобались, а тато сам узяв склянку, налив водою і почав ставити в неї по одній фіалочці. Дівчатка стежили за батьковими великими темними руками і боялись, що він упустисть склянку. І тоді ні в що буде поставити квіти, і вони помруть.

Але тато склянку не впустив. З його рук упала на долівку лише одна стеблинка. Дівчатка кинулись, щоб її підняти, але тато сам підібрав її і поставив у воду.

Дівчатка щовесни ходили до гаю, бігали, рвали фіалки, гралися. А потім настала війна. Тато пішов на фронт, а мама осталася з доньками. Якось навесні прийшов лист од батька. В конверті були сухі пелюстки. фіалок і сумний лист. Батько був тяжко поранений. І тоді всі дуже-дуже плакали...

— Ну, купуйте ж весняний букетик!

Це до неї зверталися? Це їй простягли добрі руки сині квіточки? Вона пробудилася од спогаду.

Йшла додому зворушена і вдоволена. Зустрічні жінки помічали спершу її сяючі очі, а потім квіти. Дехто просив понюхати букетик.

Син відкрив двері, коли мама була на сходах.

— Що купила?

— Ось, букетик.

— Квіти? — на очах хлопця показались сльози.— Навіщо мені ця трава! Я просив ігру «Футбол» або марки Занзібару!

— Синку, це ж фіалки! Ти понюхай, як вони пахнуть. Перші весняні квіти.

Син плакав, кричав, розшвиравши по долівці фіалки. Трохи вгамувався, коли побачив коробку цукерок. Вхопивши її, шмигнув із хати.

Мати довго дивилася сумними очима на квіти, розсіпані по підлозі. Потім узяла склянку і почала збирати їх по стеблинці. Вдихала запах, бачила сине небо, чорні корпуси заводу, зелену кручу балки і міцні лагідні батькові руки, які вже забувала.

Карнавальна ніч

Ошаленілий вітер п'ятий день жене розбурхані сніги, заносить нові, ще не обжиті селища цілих радгоспів. П'ятий день ніхто в Атбасарському краю не потикається в степ, на стерті дороги, і в білій, непроглядній каламуті блукають хіба що зголоднілі вовки.

Скаженіє сибірський буран, рве дроти телефонних ліній, заліплює вікна, гне радіоантени на будівлях, немов хоче розметати вогнища людського життя, котрі то там, то там зайнялися. Але життя не здається — воно серед заметів курить теплими ранковими димками, співає в хурделицю охриплими голосами гучномовців.

У радгоспі «Дніпровський» готувалися до зустрічі Нового року.

Люди, загнані в домівки, все частіше вслухалися в стуготіння вітру, і їм вчувалася тиша, привиджувався погожий сонячний день. Хотілося просвітку неба, сонця і свята.

Готувався до новорічної ночі й радгоспний клуб. Його завідуючий, він же кіномеханік і художник, єдиний у селищі баяніст, Костя Тимошкін мав схвалений парторгом план «новорічних заходів». До плану входили: відкриття ялинки (її мали привезти з лісу за сто кілометрів), концерт художньої самодіяльності з дідом Морозом (його вітально-критичні телеграми уже склав Тимошкін, а бібліотекарка Ліда переписала прекрасним почерком) і танці під баян, поіменовані «балом до ранку».

Та все це Тимошкін поставив до плану скоріше з бажання похвалитися багатством своєї фантазії, ніж із реального врахування можливостей. Щоправда, за іншої погоди були б і ялинка і неабиякий концерт. А тепер найбільш реальним і майже єдиним культзаходом залишився сеанс кінофільму.

«Дніпровському» на цей раз дивовижно пощастило: саме на передсвяткові дні йому припала відома комедія «Карнавальна ніч». Її вже чимало із людей радгоспу бачило і з насолодою переповідало з неї веселі сценки. Тимошкін сам так і сипав дотепами персонажів «Карнавальної ночі», а коли вовтузився у маленькій, як клітка, кінобудці, щоразу наспівував пісеньку «П'ять хвилин».

По «Карнавальну ніч» треба було їхати до «Степового» за дванадцять кілометрів. Таку відстань тут вважають мізерною, і, доки стояла хороша погода, в «Дніпровському» ніхто і не замислювався над тим, як привезти із «Степового» кілька старих, пом'ятих бляшаних коробок. А нині Тимошкіна непокоїла доля і сподіваного кіносеансу.

Справа в тім, що Костя Тимошкін за останній час кілька разів провинився перед своїми глядачами своєю невправністю. То він пообіцяв новинку, а привіз десять разів бачений фільм, то розвішав афіші і люди зійшлися в клуб, а він загуляв десь по дорозі. Ось чому Тимошкін за тиждень усім говорив про «Карнавальну ніч» так впевнено і гордо, ніби фільм уже був замкнений у нього в будці.

За два дні до новорічного вечора Тимошкіну таки вдалося докричатися по телефону до «Степового». Кінокартина ждала на дніпровців. Тимошкін прибив афішки біля контори, їдальні й зайшов до директора радгоспу.

— Послати до «Степового»?— здивувався директор.

— «Карнавальна ніч», Іване Петровичу... Афіші вже вивішено. Не привезу — на зборах критикуватимуть знову...

— «Карнавальну ніч» я бачив, комедія хороша, товаришу Тимошкін,— обірвав його директор.— Але я не хочу, щоб через неї сталася для нас трагедія.

— Ви відносно погоди, Іване Петровичу? Тракториста я підшукав. І сам поїду.

— О, на тебе якраз у мене всі надії,— не приховував свого ставлення директор.— А з трактористів зараз ніхто не зважиться ризикувати.

— П'ять хвилин, Іване Петровичу, п'ять хвилиночок!— Костя кулею вискочив із кабінету.

Незабаром він вернувся з трактористом, зодягнутим в дорогу.

— Що, «Карнавальної ночі» захотілося?— весело оглядав директор огрядну постать молодого хлопця.

Тракторист, увесь немов натоптаний зсередини — так і випирали йому гулями всякі піддягачки, переклав на колінах рукавиці, обізвався:

— Можна з'їздити, Іване Петровичу... Як він розказує,— хлопець кивнув головою в бік Тимошкіна,— картина весела, якраз під Новий рік подивитись інтересно... А шлях на «Степовий» мені відомий, без поворотів.

Тимошкін аж підскочив від радості.

Директор встав і підступив до вікна. Тракторист підійшов за ним. Надворі гуло, у відталі шибки шпурляло снігом. Найближчі будинки ще бовваніли крізь завірюху.

— Ну що ж, їдьте, не заперечую,— сказав після важкої мовчанки директор і спинив свій погляд на

тепло зодягнутому трактористові.— Ти, Степане, вже ночував серед степу. Дивися: застрягнете — відразу ж назад, по свіжому сліду. Тільки по сліду!..

— Ясно,— відказав Степан і надів рукавиці.

В передобідню пору трактор проїхав городами, і його швидко не стало видно. В селищі трактора майже ніхто не бачив, тільки бібліотекарка Ліда якимось чином трапилась йому назустріч і навіть махнула хлопцям рукавичкою.

Степан і Тимошкін їхали вдвох. По стеблинах бур'яну, по гривці старого сліду Степан вгадував шлях, а коли губив його — обережно нашукував. Він немов закам'янів у своїй зосередженості. Тимошкін вертівся на місці, йому здавалося, що вони то кружляють по колу, то сповзають кудись вниз, то здираються по узгір'ю. Степан був впевнений, що тримається вірного напрямку. Його непокоїла лише думка про балку. Вона пролягала десь попереду, кілометрів за сім від «Степового». Якщо він помітить її, буде добре, а якщо ні...

Раптом трактор грюкнувся об мерзлу землю і мотор заглух. Хлопці вперше почули, як за стінками будки стугонів вітер.

— Оце тобі й комедія,— сказав Степан без докору.

Вони вилізли з кабіни. Їх одержу враз оббуркувало. Трактор не був ушкоджений, а тільки глибоко загруз у сніг.

Завівши мотора, Степан пробував здати назад, Тимошкін копав лопатою, догрібався до землі, підштовхував машину, але вона сиділа незрушно.

Скільки вони провозилися — не пам'ятали. Піт і краплі розталого снігу котилися по обличчях, оде-

жа намокла і поважчала. Надворі почало темніти. Мовчки залізли в будку і дістали взятую їжу.

— Треба кидати трактора і йти,— сказав Степан.

— Куди?— гаряче дихнув Тимошкін.

— По сліду.

— Ні, Стьопо. Тільки до «Степового».

— Зіб'ємося з дороги — могила нам,— сказав Степан.

— Не зіб'ємось. Понад балкою отак і підемо. Я відчуваю, що селище тут зовсім недалеко.

— Твоє «відчуваю» годиться до чортової матері! Ти знаєш, де обриви?

— Знаю!

Степан відчув у голосі Тимошкіна мужність. Він розумів, що їм до «Степового» ближче, ніж додому, що коли підуть понад балкою, то вийдуть на стовповий шлях, а там і до селища...

— Пішли!— сказав Степан.

Вітер підхопив дві білі зсутулені постаті. За кілька кроків вони оглянулись, але трактора вже не було видно.

Спочатку Степан не довіряв Тимошкіну і сам ішов попереду. Він щоразу грузнув по пояс у сніг, виборсувався, подавався назад, тоді вони зупинялися, обтрушували сніг і мовчки дивилися один на одного.

У такі хвилини Тимошкін обзивався першим:

— Дійдемо, Стьопо... Я тобі кажу, дійдемо.

Якось непомітно Степан опинився за спиною Тимошкіна. Вони стали рідше загрузати, пішли скоріше. Було обом нестерпно жарко, душило в грудях, спирало віддих, а що так було обом — заспокоювалися. Пройнялися спільним настроєм і були мов одна душа. А думка була одна-однісінька: про той шлях,

що пролягав попереду. Відчувши під ногами тверде, зупинялися, тупцювалися на місці, обдирали з брів наморозь, придивлялися і знову йшли далі.

Десь серед ночі вони почули над собою свист дровів. А на світанку зійшли на ганок крайнього будинку в «Степовому».

Незабаром до крайнього будинку найшло повно людей. Вони розглядали дніпровців немов марсіян, підсміювалися з них, що в таку негоду поїхали за комедією й обіцяли їм влаштувати веселу зустріч Нового року тут, в «Степовому».

— Е-е, ні!— сказав почорнілий на обличчі Тимошкін.

— Як це «ні»?

— А так, що нам додому треба. Ми до вас не святкувати приїхали.

По хаті розлігся регіт.

— Не смійтеся!— схопився з табуретки Тимошкін.— Ми ризикували ради наших людей, а ви потрудіться ради нас. Ось що! У вас назбиралося аж чотири кінокартини, а я що своїм людям покажу? Дулю з віконця? Заводьте трактори та їдьмо витягати нашого. А там ми додому дорогу знайдемо.

Прихильники Тимошкіна знайшлися і тут. Невдовзі «Степовий» вислав до балки два трактори. Вони ще засвітла розшукали дніпровський ДТ-34. Пізнього вечора, серед степу сусіди побажали одним одні зустріти дома Новий рік і роз'їхалися в різні напрямки.

Глуха і страшна ніч буранного степу. Невидимий сніг немовби сам став вітром, а вітер снігом, людина для них те ж саме, що й стеблинка бур'яну, особливо ж, як немає для неї захистку, ні стіни, ні сили й тепла машини. А Степану й Тимошкіну якраз і

довелося пробиватися додому знову без свого трактора. Він на півдорозі заглух, завести його було нічим, і вони знову вирішили йти пішки.

Вчорашнього сліду триматися було важко, його майже стерло, згладило, і хлопці, розходячись в різні боки та погукуючи один до одного, ледве надібували його. І так ішли. Обмерзлі панцирами, мляві, схилені вперед, йшли і йшли. І раптом Тимошкін присів на сніг. Не одразу й помітив це Степан. Озирнувся — він один. Повернувся і за десяток кроків побачив Тимошкіна. Нахилився до нього:

— Що з тобою?

— Нічого... Я відпочину,— майже простогнав Тимошкін.

— Ти що, при своєму розумі?— вигукнув Степан.— Зараз же вставай.

— Залиш мене, Стьопо. Я відпочину і прийду.

— Вставай!

— Почекай трішки,— благав Тимошкін.— Я тільки перевзуюся. Перевзуюся й наздожену.

Степан вловив у голосі Тимошкіна його звичайний, бадьорий тон і тихо почвалав уперед.

Тимошкін впав на сніг і враз заснув. Йому примарилися яскраві вогні ялинки, танцюючі пари в масках, сердите обличчя Огурцова, ласкаві посмішки дівчат. Все, що було на кіноплівці, яка лежала десь на тракторі, в запорошеній снігом бляшаній коробці, покинутій серед степу, нині марилося Тимошкіну. Залишок тепла, остання снага малювала в його уяві новорічний карнавал, яким він жив ось уже кілька днів, страждав за нього і тепер, у ці хвилини, був щасливим, що добув людям веселощі, прикраси, вогні, музику. Був безмежно щасливий і линув ку-

дись, у безмір світу, на хвилях пісень і музики, які ще лунали в його умираючій душі.

А Степан, гукнувши до Кості, не почув відповіді і знову повернувся назад. Пройшов кілька метрів і злякався, що не зможе знайти товариша. Відчув жар страху і розпуки. Подався трохи в один бік, тоді в інший і налякався ще дужче, що зовсім утратив слід. Ось він через щось перечепився, впав прямо обличчям в сніг. Почав підводитись і побачив щось чорне. Купа землі, чи що?

Де ж Тимошкін? Степан відчув ще глибший пере-
ляк і закричав якимсь чужим голосом в чорно-білу
бездонну порожнечу степу, в його холодну бездон-
ну душу:

— Тимо-о-шк-і-ін!

Чорна купа поворухнулась. Невже це він?

Степан кинувся до нього навкарачки, смикнув з усієї сили. Той не пробудився. Тоді Степан, стоячи навколішки, перевалив його собі на спину, якимось підвівся і, схиляючись, тихо посунув проти вітру. Незабаром просоталися крізь гуготіння бурану звуки гучномовця од селища.

Степан і Тимошкін непробудно спали цілий день. Люди приходили до них і йшли додому. З заплаканими очима прибігала до Тимошкіна Ліда. Надвечір, почувши її дзвінкий голос, Тимошкін прокинувся і одразу ж схопився на ноги.

— Що ти сказала? Розходяться люди? Сеанс відбудеться. Трактор зовсім недалеко від радгоспу. Мені б двох трактористів...— В його очах була винуватість і свіжа рішимість.

Два трактори пізно увечері прогуркотіли по замеченій вулиці і спинилися біля радгоспної їдальні, де

готувався вечір і звідки з вікон било переможне світло, розсікаючи імлу, що валувала й валувала серед розбурханого степу.

Люди, завіхолені, весело, голосно розмовляючи, прямували на новорічний вечір і, перш ніж увійти до зали, зазирали до прибудови з віконцем. В ній вештався, ганяючи свою тінь, заклопотаний Тимошкін. Знайоме чирготіння і постукування коробками в його будці сприймалося як найкраща музика.

Прощай, земле!

Василь, якого за пісеньки замашні, берет і виключає руду чуприну. село прозвало Джоном, пригнав машину у двір діда Якова ще звечора. Якимось чином просунув широкого грузовика у вузькі ворота, хвацько осадив його перед самісіньким порогом. Труснув «лимонок» з високої груші, чим довів прив'язаного Жука до справжнього шаленства і, кинувши: «Буду вдосвіта», десь повіявся.

Грузовик залишився посеред тісного двору, який обступали хата, колодязь, хлівець, курник, клунька. Жук ніяк не міг угамуватися — його дратував не стільки грузовик, як усе те, що відбувалося в дворі останніми днями. Та й хата, висока, білостінна, завжди така весела, дивилася на машину сторожко, навіть неприязно.

Коли зовсім стемніло, засвітили електричну лампочку над коридором, під бляшаним козирком, змайстрованим дідом над тим місцем, де старі завжди вечеряли. Тепер було видно бік машини, білу стіну, столик, табуретки, айстри, ослінчик і пів-яблуні, в гіллі якої гусли ніч. Світ із небом і зорями, з хатами і людьми одлетів геть, і старим лишилися тільки подвір'я, Жук, машина та їхній великий клопіт.

Лагодилися вечеряти. На столику парувала миска з борщем, звареним на весь день, лежав накрайний білий хліб, помідори, сіль і в чашках — неодмінний узвар. Садок, здавалося, от-от зачлюпне подвір'я, і не дарма старі писали своїм синам і донькам: «Живемо, роботи не переробимо, боремося з садком».

Вечеря була готова, ждали ложки, холола страва, мліло вечірнє безгоміння, скімлив по той бік машини Жук, а старі сиділи непорушно. День, що минув, не повертався до них відлунням, не торкався думок. Усе заступив грузовик.

— От і квит. А може, бабо, повернемо назад колеса?

— Ні, я вже давно їду.

— І хату, і землю покинула?

Змовчала.

Їли борщ з одної миски дерев'яними ложками, підставляючи під них шматочки хліба.

Над самим верхів'ям розлогої тополі падуча зірка прописала в небі вогняну лінію, вулицею прогуркотів мотоцикл, різонувши світлом фари по стовбурах дерев. Тиша вляглась, як глибока вода, прозора й невідчутна, цяткована вогнями. Тиша, в якій народжуються роси і тужавіє родюча сила чорнозему.

— Жаль мені хати.— Це Марина.

— А мені — тополі. Як посадив її, Павлусь подерся на неї і обчухрав усі гіллячки. Отакою стала!

Потім згадали коня. Немов оце зараз їхали зі слободи на хутір подивитися на свій наділ.

Наблизилися до крайнього дворища. А з балки — верхівці, обвішані нагаяччям.

— Т-таку т-твою!.. Випрягай!

Одірвали закам'янілі пальці Якова від уздечки. Поскакали в хутір. Покинули вороного, ботушного.

Одходили його, трохи загоїлось у душі. На тому кінці цегли нароби́ли, збіжжя змолотили, а восени Яків вигнав вороного за ворота. Діти, жінка — в плач.

— Замовчіть! З'їсть він нас. Чим годуватиму?..

Тиша. Тьмяне світло лампочки, здається, просочується в ті далекі роки. Марина зітхнула, пригадала:

— Вранці вийшла до соломи на розпал взяти, а кінь лежить біля стогу. Уже й встати не може. Підвів голову і дивиться просто в душу. Як не обізветься! І з очей сльози — кап, кап... До смерті не забуду!..

— А що ж ти хочеш? Двадцять перший...

Жук шморгонув дротом, загавкав.

З п'ятьми виступив Матвій, сусід через балку, ровесник. Залишивши віддалік, під акацією, відро — ніс з іншого кутка добру воду, сів на табуретку, припрошений.

— А я, ще як туди йшов, бачу — у дворі машина. Думав, що котрийсь із синів... Ну, дай, гадаю, зайду, а то, дивись, і не попрощаємось.

Слова Матвієві приємні, веселі, зігріті усмішкою.

— Та й чого б це ми нишком, сусіде. Оце збирався якраз іти вас гукнути. Будемо складатися та прощатися.

— Наважилися, значить?

Роговиха, ставлячи гранчасті, на тонкій ніжці, старовинні чарочки, схлипнула.

— Сили наші у землі, у стінах та в деревах, усе покидаємо.

— Усе тепер іде на зміненіє. Інші спасибі скажуть і за садок, і за хату. Пам'ятаєте, Матвію, як строїлись?

— Аякже! Ви почали робити цеглу з літа, ми трохи пізніше. У вас і коня брав, і соломи позичав на заміс. Ви ж одділялися від старшого брата, вам дещо дали, а я сюди — з фронту.

— Згадали за нашого вороного, — знову Марина. — Вигнав Яків за ворота, а я вранці пішла по солому, бачу, лежить, підвестися не може. А сльози у нього з очей — кап, кап...

Марина заплакала.

— Це вже не по-моєму,— вдавано обурився Матвій.— Минуле згадується не для сліз. Людина зникає до своєї живності. Ось за цієї вже війни стояли ми... Де ж це ми стояли? Ага, біля Мелітополя, під Якимівкою. Ну, воно ж і на фронті, як і в житті, всяке діло водилося. Підкралися обозники до наших прив'язів і повели мого Карого. Кинулися мої хлопці туди-сюди — не наздогнати. Пропав кінь. Дали мені іншого, та не такого. Пішли ми вперед, на захід. Десь місяців за два прибігає ординарець. «Знайшов вашого Карого». І такий радий! Ми — туди. Справді, кінь наш, але обозники й говорити не хочуть. Хлопці мої — за шабельки! Я присмирив їх і кажу: поставити коня окремо од усіх, і нехай кожен з нас обізветься до нього. До кого піде — тому й належатиме. Їздовий, теперішній, значить, хазяїн, погодився, ну, гаразд, міркую собі. Одвели коня. Поставили. Їздовий покликав його — він тільки голову підняв. «Карий! Коняку мій!» — покликав я, а він як заірже, як кинеться до мене... Отут і заплакати не гріх,— Матвій і справді поліз до кишені по хустку.

— Коня було жаль... А хати рідної, а землі-матінки, а людей своїх?..

— Тротуари перевиховують, чи чуєте! Не ви перші і не ви останні.

— Матвію, хіба ж ми ради тротуарів?

— Знаю, Марино, знаю. Якби й мене сини покликали, і я б покинув відра та лопати, дав би рукам спочинок. Їдьте, поживіть за себе й за нас. Нехай вам на новому місці! — Матвій високо підніс чарку.

Прийшли сусіди Понеділки, тихо виступивши з-за хати по давній, ніколи не копаній стежці. Прийшли втрьох — батько, син і зять. Три великі темні тіні

лягли на подвір'я, на машину, сягнули Жукової халабуди. Жук ліниво гавкнув, упізнавши Понеділків. Вони беруть воду з колодязя, коли поливають городину, а останніми днями щодня усім гуртом оглядали двір, будівлі Якова, залазили до погребя, відчиняли двері клуньки, хлівця. Жук було напав на них, але господар сердито насварився ціпком. Діла!

Старий Понеділок, спинившись на світлі, стояв якусь мить між сином і зятем, немов той кремезний дуб, що приволік сюди своє коріння і своє гілля, аби посісти і цю землю, яку полишали люди, що вже не жилися її соками, її силою. У Понеділка сини й родичі — механізатори, живуть вони тісно, всі на одному дворіщі, у розбудованій довгій хаті.

— Сідай, Луко,— запросив Яків.

— Сідайте, хлопці,— обізвалася Марина.— Сідайте вже, як дома.

— Поки що ви тут господарі,— відповів баском один з молодих.

— До ранку, лиш до ранку, Дем'яновичу. Беріть стільці, хлопці, сідайте ще під мою тополею, під мою яблуню, а завтра вони вже будуть ваші,— голос Якова зламався, і він нахилився, похапцем доливаючи в чарки вишневого саморобного вина.— Жили ми з вами, сусіди, не межувалися, не ворогували. Пригадаймо, Луко, як спиналися на цій землі на свої ноги, проти вітру, як синів та дочок ростили.

Понеділки поволі присіли до столу, випили. Старий закусив борщем, обтер бороду, сказав:

— Я тобі, Якове, цей план уступив у двадцять першому, а тепер він моїм дітям повернувся.

— Правильно!— вигукнув Яків.— Їй-богу, правильно. Не забувся чоловік. А я, коли б не згадали... Це ж ти тоді взяв плани собі і молодшому своєму...

— Сидорові. Хотіли удвох з братом поселитися. Побачив вас з Мариною, як ви ходили по тому клинцю, над кручею, та як милувалися моєю ділянкою. Нехай, думаю, займають. Сидір собі мав на приміті ще один план, у Широкому. З чужими, думаю собі, іноді сусідуєш краще, ніж зі своїми. Спасибі тобі, Якове, і тобі, Марино. Не буду багато балакати, спасибі. Якби покійниця Лукія дожила, і вона сказала б.

— Е, Лукія, може б, пригадала, як і сварилися через хлопців, коли вони грудками кидалися через межу,— докинув Матвій.

— Не без того, багато не буду балакати,— додав Понеділок.— Грудка землі впала і розсипалась. Нащо про неї говорити?

Сиділи, гомоніли. Час, як прозору воду, брали на долоні, вдивлялись у нього. Чули весняні шумливі повені і бурхання злив, і гуркіт грому, і тихий плескіт хвиль об ставковий берег. Згадували, як ліпили свої оселі у хутірській балці, як вгризалися в свої господарства, надриваючи животи й жили, як споконвічна бідацька мрія, затуркана на нивках, влилася у широкий лан артільний, як прослалися шляхи-дороги по степах до дивних міст, до синіх обріїв. І все пережите, перебачене згустилося в кількох думках, у кількох словах, які годилося тепер сказати.

— Орали ми землю на коровах? Орали. Їли хліб пополам з половою? Їли. Винесли війну на своїх плечах? Винесли. От!

— Кожний третій гвіздок у кожній артільній будівлі ваш, Якове!

— А скільки тієї картоплі, капусти, скільки рядків я обполола!

— Е, це вже ми дуже хвалимося, стривайте!

— І я кажу: пора вантажити на машину.

— Допоможіть нам підняти скриню. Саму скриню, а решту ми самі.

— І скриню берете?

— Ну а як же її покинути? Материне придане!

— Ви, діду Якове, свою грамоту не забудьте.

— Грамота вже давно в скрині, синашу.

Жук із своєї буди зиркав на людей лютими очима, жахався того, що діялось. Коли ж усе було скидане на машину, коли чужі пішли з двору і над коридором погасла лампочка, пес шарахнувся в гущавину акації — йому здалося, що великі чорні колеса грузовика покотилися прямо на нього.

Спали в порожній кімнаті, поклавши під голови фуфайки. Якову приснилося давнє-давнє. Бачив себе молодим, у вишитій сорочці. Ніби збирався на степ, на далекі гони. Ходив по зеленій траві двору, легко піднімав плужок, борінку і клав на воза. Потім наливав води в барильце, і вона хлюпала через вінця, така чиста, аж у роті сохло. Кинув за полудрабок свитку, клунок із пшоном, хлібиною, сіллю і рушив. Їхав понад тинами, які запам'яталися змалку. Так наче востаннє їхав по тій вулиці, бо чогось на серці було тоскно і важко. І вже не їхав, а йшов, ішов солдатом із своїми односельцями: на плечах гвинтівка і скатка, а поруч бігла заплакана Марина, молода ще зовсім. І йшли вже не по своїй вулиці, а чужій, і люди були не наші, — у високих чорних шапках і білій полотняній одежі, і йти поміж ними на крутий горб було важко, а офіцер з кокардою на картузі витирив білою хусткою обличчя і кричав: «Упірьод!..» А дорога вже бігла крізь пшениці, високі та молоді. Вони накочувалися хвилями і теж перепиняли його. А йому треба було йти, йти, бо кудись запізнювався.

Куди саме — він ніяк не міг згадати. Боліло тіло, а він усе поспішав... Врешті пручнувся, щоб позбутися того болю...

На світанку з'явився Джон. Надів берет, підняв капот машини, наспівуючи:

Я возьму с собой в дорогу лишь всего
На день хлеба и немного аш два о.

Коли випростався, побачив, що в дворі вже було чимало людей: Понеділки, Матвій, бригадир, родичі. Всі зайшли до хати, і тоді Роговиха впала на поріг. Її вивели попід руки і допомогли забратися в кузов, бо вона побажала сидіти біля скрині, між подушок, закутушкана теплою хусткою. А Яків стояв на підніжжі машини з ціпком у руках і наставляв молодого Понеділка:

— Сливок, дивись, не викидай, їм по третьому році, вони вродять на п'ятий. У цих слив одстають кісточки.

— Добре, діду Якове. Приїжджайте — вгостимо сливами.

Джон теж висунувся з свого боку:

— Граждане, пока! Щасливо zostаватись! Нам далеко їхати, та ви не сумнівайтесь. Я вже разів двадцять був аж за Києвом. Упораюсь за світловий день. Порядочок!

Машина рушила. Жук зопалу кинувся за грузовиком, прив'язь обірвалася, і собака опинився під колесами. Хтось скрикнув, але Яків і Марина ледве розчули те крізь ревіння мотора.

Марина ніби в тумані бачила гурток людей біля двору, дах своєї хати, потім — лише високу тополю.

Яків прямо сидів у кабіні, міцно стискав у руках ципок і думав про те, що тепер у нього немає ні хати, ні садка, ні землі, ні води, що він став нічим. Тільки дорога, дорога. Він думав про те, що покинув землю, на якій родився, ріс, старів, покинув майстерню колгоспну, в якій багато літ був з людьми в роботі. І йому стало дуже тоскно на душі.

Прощай, земле!

Раптом уявив, як молоді Понеділки навстіж розчахнули вікна його дому і викидають на причілок його старі лави та мисники, як у вузькі ворота в'їздить трактор з лафетом, навантажений меблями, як борти лафета обдирають молоді стрункі сливки. Він виглянув з віконця набік, гадав, що побачить ще раз свій хутір, але нічого, крім посадки, не вгледів. Миготіли дерева, сіро лилася дорога. Він підвів очі вище, поглянув далі і побачив землю. На всі чотири сторони.

Їхали довго, цілий день. Степ і села текли й текли навстріч, входили в душу, як входить пісня, і залишали в ній нове, не знане досі відчуття великої землі, неозорого простору. Іноді попереду вимальовувалося місто, воно виростало, нависало вежами, плетивом мосту, будинками, деревами і зникало, знову зринала земля — переорана, зелена, чорна, м'яка, тепла. Яків відчував, як щось холодне й тверде по волі тануло в нього під серцем.

Гілочка жасмину

Сценічна новела

— Вам, зрештою, байдуже, з ким це сталося, але цього разу все те, що ви почуєте і побачите, відбулося через мене — почасти через гілочку жасмину, таку саму, як я тримаю в руках.

Я люблю жасмин. Він для мене завше пахне домівкою, і я відломив тоді гілочку, ідучи з лісу до рідної батьківської хати. Людина не може бути довго в розлуці з батьківською хатою, вона прийде до неї навіть через небезпеки. Інакше—вона не людина.

Я йшов провідати батьків, побачити своє село. Ішов після боїв, ішов з партизанського лісу. Ішов уночі, через чужі села, в яких були наші надійні люди. По дорозі я звернув на квартиру явки, а якщо говорити просто — до дядька Трохима, цебто до людини, зв'язаної з нашим підпіллям. Зайшов до дядька Трохима, аби перебути ніч і день, почути від нього, що діється в селах, і прямувати далі, до своєї Миколаївки.

Зайшов я до дядька Трохима отак, як стою перед вами, озброєний, мов до бою, і з гілочкою жасмину, бо це була та пора, коли через тини простягали свій запахущий квіт його розкішні кущі.

Відслоняється завіса. В сутінках можна розгледіти кімнату, в якій стоїть ліжко, стіл, табуретки. Хтось стукає у вікно двічі по тричі. Засвічується лампа. Дядько Трохим, сяк-так зодягнений, підходить до вікна.

Т р о х и м. Хто там?

Г о л о с. Перехожий. Відчиніть.

Трохим (помовчавши). Проходь далі. Біля церкви є для вас хата.

Голос (тихо). Серп і молот. (Голосніше). Теплішої за вашу мені не знайти.

Трохим (завішує вікно, впускає перехожого). Давно тебе не було, Василю. Ти за цей час аж наче підріс. На морозах.

Василь. За той час, що я вас не бачив, ви в моїх очах вирости більше, ніж можна уявити.

Трохим. Будеш роздягатись, то роздягайся.

Василь. Буду. Мені треба у вас переночувати і переднювати, а взавтра я вирушу до Миколаївки. Ваші всі здорові?

Трохим. Тримаємось. Все гаразд.

Василь (кладе на стіл автомат, гранату і гілочку жасмину). Ішов селом — скрізь темні вікна, тиша і безлюддя. Ішов і думав про вас, дядьку Трохиме, про ваше вікно, про вашу хату і ваше сміливе серце.

Трохим. Я про серце ніколи не думаю. Є коржі і холодна картопля. Їстимеш?

Василь. Жертиму все, що поставите. Розумієте, раніше, ніж відчинити перед партизаном двері своєї хати, ви відкрили йому своє серце. Серце патріота! А це — подвиг! Подвиг, який промигнув ясною іскрою і погас. Я один цю іскру побачив, бо вона осяяла мене.

Трохим. Фантазії. Вибачай, олії немає.

Василь. Що для нас значить: «олії немає», адже єсть ви, дядьку Трохиме, єсть я, є тисячі таких, як ми! Є весна, місячна ніч, є жасмин на світі.

Трохим. Пішов, пішов. В Миколаєвці, мабуть, дівчина жде. Бери коржики.

Василь. Дівчина, коржики і холодна картопля... Життя! Що чути в селі?

Трохим. Поліцаї товчуться попід вікнами.

Василь. І до хат забігають?

Трохим. Потепліло — тепер рідше, а взимку — одна юрма вийде, інша суне. Нюхом чують: щось є, а на слід не натраплять.

Василь (встає од столу). Дякую.

Трохим. На здоров'я. А в лісі як справи?

Василь. У лісі ми господарі, але найважчі дні попереду. До Вінниці прибуде незабаром сам фюрер.

Трохим. Сам фюрер. Це перед ним суне чорна сотня.

Василь. Чорна сотня! Це вони гасають на машинах.

Трохим. Ляжеш тут чи на горищі?

Василь. Минулого разу я спав отут, на ліжку.

Трохим. Тепер і на горищі не змерзнеш. Сіно є, кожух знайдеться.

Василь. На горищі! Тільки на горищі!

Трохим. Піду постелю.

Василь (ховаючи автомат). Так було й попереднього разу. Чим менше очей бачить цю процедуру, тим для партизана певніше. Минулого разу я поклав автомата між дошки, і спав на ньому, як на перині. (Кладе автомата під матрац). На всякий випадок вистачить і гранати. О хато, сільська проста хато, які таємниці ти приховуєш од ворожих очей?.. Завтра я буду вдома.

Входить Трохим.

Трохим. Коли розбудити?

Василь. Коли свистітимуть кулі, не інакше. За всі недоспані ночі мені однієї доби мало. Ну, гілочко, ходімо зо мою.

Завіса.

— Коли вже смеркало, я прокинувся, спустився з горища вниз, подякував своїм добродіям і, взявши з собою пістолет і гранату, попрямував до свого села.

Я пробув дома ніч і день. Ніхто, крім своїх, мене в селі не бачив. І все ж надвечір, коли я збирався вирушати назад, до лісу, в Миколаївку примчали дві автомашини, повні солдатів і поліцаїв. Мене сповістили про це, як тільки вони появилися на околиці. Довелося тікати городами, балкою.

Повертаючись назад, я мусив обов'язково зайти до дядька Трохима. Бо мав забрати автомат, який покинув у схованці, відомій лише мені, та й пересвідчитись, що не дядько ж Трохим показав поліцаям на мій слід.

У хаті дядька Трохима я побачив несподівану картину. Ось що почув я про те, що відбулося тут за кілька хвилин перед моїм приходом.

Відслоняється завіса. Знайома нам кімната. Трохимова дружина Марія сидить біля вікна, шиє.

Марія (поглянувши у вікно). Доленько, скільки їх! Михайлику! (Кидається до іншої кімнати). Стрибай у вікно! Татко на березі.

Голос. Мамо, а ти? Мамочко!

Марія. Михайлику, рятуй татка. Біжи! (Сідає до шиття). Свята земля, дай мені сили.

До хати входять німецькі солдати, поліцаї, офіцер.

Офіцер. О, пані Заброта вішівайт. Розкішна картина: українка вішівайт.

Марія. Латки латаю, пане офіцер.

Офіцер. Що таке «латки»? Пані Заброта любіть свій хата, пані не хочіль бачшить хата пух-пух,

дим і вогонь? Пані буділь сказать, де Василь? Як фаміліє Василь?

Перекладач. Василь Ячек, пане капітане.

Офіцер. Де Василь Ячек?!!

Марія. Який Василь?

Офіцер (вириває з її рук шитво, кидає на долівку). Де партизан Ячек?

Марія. Змилуйтеся, у нас нікогісінько немає.

Офіцер. Уже німа? Уже пішоль? Куди пішоль?

Марія. У нас нікого не було! Я одна дома.

Офіцер (до солдатів). Обшукайте! Одна? Алайн! Хорошо! Я люблю жінка одна. Василь любіль одна? Куди пішоль Василь?! (Дістає пістолет).

Марія. Не було в нас нікого. Нікогісінько!

Солдат перевертає постіль на ліжку.

Марія. Нікого не було!

Солдат. Нікого не виявлено, пане офіцер.

Марія. Нікого не було. Нікого.

Солдат (вбігаючи до кімнати). На горищі хтось ночував. Знайдено біля постелі. (Подає гілочку жасмину).

Марія. Це чоловік, мій чоловік ночував на горищі.

Офіцер. Чшоловік? Де твій чшоловік?

Марія. Чоловік... Муж. Кудись пішов.

Офіцер. Що таке «кудись»? Не говори «кудись». Ти знаєш, усе знай! Очі твої знай. Я буду убивать твої очі!

Марія. У нашому селі ніхто ваших не вбиває, пане офіцер.

Офіцер. Замовчіть! Де Василь?

Марія. У нас усі люблять жасмин. Всі люди люблять жасмин.

Офіцер. Я не люблю такий жасмин! Хто ночував на хата?

Марія. Чоловік і я ночували на горищі. Чоловік мені приніс жасмин, бо зараз весна! Весна, пане офіцер.

Офіцер. Весна? Жасмин? Я буду убивал твою весна! В твоїх очах убивать весна! (Наводить пістолет).

Марія. Убивай!

Офіцер. Чорнії очі... Не тебе — такі очі жаль убивать. Прокляті очі! Вони все знайш, а я нічого не знай. Весна, жасмин. Моя жона такий чорні очі, вона любить жасмин. Шукать партизан!

Виходять.

Затемнення. Коли знову засвічується світло, Василь стоїть у кімнаті із свіжою гілочкою жасмину.

Марія. Василь? Ти?

Василь. Вони були тут?

Марія. Утікай! Зараз утікай!

Василь. Я на хвилиночку. Де дядько?

Марія. Не знаю, де чоловік, де син — нічого не відаю... Чому він не вбив мене? Так, у мене очі такі, як у його фрау. І гілочка жасмину. Вона врятувала мене. Жасмин і весна... Чому ти не утікаєш звідси?

Василь. На одне місце дві бомби не падають. Я зайшов подякувати вам за вашу мужність. (Закочує матрац). І хочу взяти свій автомат.

Марія. Там був автомат?

Василь. Немає! Де мій автомат?

Марія. Ти його залишив у нашій хаті?

В а с и л ь. Де мій автомат?

Входить Т р о х и м. В його руках Василів автомат.

Т р о х и м. Візьми.

В а с и л ь. Мій?

Т р о х и м. Твій. Ти необачний, юначе. Якби я не переховав, усі загинули б через нього.

В а с и л ь. Ви — мудра і мужня людина, дядьку Трохиме.

Т р о х и м. Не кажи хвалебних слів у вічі. І гілочок не кидай по сліду. Війну ведуть воїни, а не за-
кохані.

Василь зодягає автомат, швидко виходить.

Т р о х и м (порядкує по хаті, натрапляє на гілочку жасмину). Не взяв?

М а р і я. Я сказала, що ти мені приніс жасмин.

Т р о х и м. Я? Звичайно, міг і я принести. Міг. Та я не бачу весни. Живу неначе в холодному льоху.

М а р і я. Цівка пістолета дивилася мені в очі.

Т р о х и м. Смерть просвистіла над головою. Я од сусіда стежив з віконця. Вивели б тебе з хати — далі порога не пішли б.

М а р і я. Як він пробереться через село?

Завіса.

НАРИСИ

Цвітіння

Мати одна, без чоловіка, ростила дітей. Їдучи з клунками на базар, то одного, то іншого з малечі брала з собою,— щоб «город побачило». Гришко, материна надія, вперше вгледівши паровоз, припав до шибки вагона:

— Мамо, я на паровоз вчитимусь!

— Добре, синку.

Гришко закінчив семирічку в сорок першому. Війна перекотилася через Воропаєве вогневим валом і зжерла вдовину хату. Мати з підлітками викопала землянку...

В сорок шостому комсомол покликав юнаків на Донбас. Вдовині сини записувалися першими. Гришко Гончар їхав охоче — мрія стати залізничником жевріла в молодому серці. Було йому дев'ятнадцять літ, а вже й одружився — найстарший!

Співучий ешелон з Київщини прибув до Макіївки. Терикони, високі димарі, заграви на хмарах. Хтось із хлопців шепнув Гришкові на вухо:

— Запам'ятовуй, куди везуть.

— Нащо?

— Дурень! Утікати все'дно доведеться.

Григорій Гончар досі пам'ятає ці слова. Таке не забувається. Адже то був вирішальний рубіж його життя. Григорій тоді вистояв, як у бою. Стерпів усі труднощі, взяв високий перевал, і йому відкрився простір. А немало було й таких, що спасували, втекли, здали позиції — перші позиції! — на які їх виставила Батьківщина. Не звідали вони найвищого

щастя — щастя перемоги над розрухою війни і над самими собою. По тому Григорій зробив для себе перший висновок: людині до успіху нерідко не вистачає кількох кроків. Вони бувають дуже важкими, але їх треба зробити.

Його зарахували до училища вчитися на зчіплювача поїздів. Працювати не на залізниці — на заводі, але все ж біля паровоза, біля вагонів, які доставляли до печей руду залізу. Григорій зрадив цьому. Навчання почалося з практики — не вийшов на роботу зчіплювач вагонів, і Гончару вручили сигнальні прапорці, ліхтар і представили машиністові.

— Так він же малий ще! — здивувався той.

— Малий на зріст, а роками своє взяв. Малий проворніше нагинатиметься.

Вагони ніколи не повинні застоюватись. Вантажені й порожні. Вагонів всюди ждуть, вони скрізь потрібні. Колеса мають тільки рухатися. Праця зчіплювача теж рухає вагони. Не його сила, а його старанність, кмітливість і, коли хочете, його безстрашність. В ті часи вагони зчіплювали вручну. Вони собі котяться, а людина ще до того, як зіткнеться один з одним, має шугнути між них і йти з «петлею» в руках по шпалах, потім накинути її на крюка, вискочити набік і подати сигнал машиністові. А шпали бувають і мокрими, й обмерзлими, а колеса не питають, посковзнувся ти чи ні...

Тисячі вагонів перепустив Григорій Гончар через площадку, над якою раз у раз здійснювалась руда пилука. І понині, мабуть, пам'ятають на Макіївському металургійному заводі молодого робітника-зчіплювача, якого відзначали подяками й преміями. Він показав себе людиною міцного гарту, свідомою свого обов'язку. Деякі Гришкові друзяки-земляки давно

зреклися того, чого їх навчили, і повернулися додому або пристосувалися там, де легше, а він правив і правив вагони.

П'ять років... І, може б, Гончар і досі жив і трудився в донецькій стороні, якби не захворіла дружина, не порадили їй змінити місце. Залізничник Гончар повертався в своє село, на зелене Задесення загорьованим. Прощай, Донбас, твій відбудовник покидає тебе не з власної примхи. Полиск рейок, вогники стрілок, паровози і вагони, вагони — все доведеться забути і віддатися тиші, життю зовсім іншому.

У Воропаєвому — мати, брати, сестри, рідні з дитинства краєвиди, вітри й пахощі. Та то там, то там — землянки. Курять ранковими димами, немов з глибин землі. Заходився Григорій господарювати: і на роботу в колгосп ходить, і хату будує. Ті, хто покинув ремісниче, зустрічаючись, вітають Григорія.

— Таки потягло до матиного кутка.

— Якби не хвороба...

— Ха, знаємо цю хворобу.

За півроку Григорій спорудив хатину для матері. А тим часом і здоров'я дружини поправилось на цілющому повітрі левад і отав. І знову взяли владу над залізничником далекі гудки паровозів, приємні спомини донбаського побуту. Поїхав Гончар до Києва. В управлінні залізниці сказали:

— Складач поїздів? Місця є тільки в Дарниці.

— Нехай Дарниця.

— Квартир не даємо.

— Якось буде.

Дарниця... Якою вона була ще півтора десятка літ тому! Вирви, воронки, покруч заліза, руїни і ревіння бульдозерів, і риштовання, і нові будинки, немов

квітки, які вилущуються з тих риштовань. А для Гончара було тут своє: залізничний вузол, паровози, вагони, світлофори і непередавано хвилюючий запах просмалених шпал. Це було потрібне йому, цього не вистачало. Тут він знайшов рідну працю на холодних зимових вітрах серед пісків і шуму сосон.

Дарниця стала його щасливою долею. Ті ж самі обов'язки — переганяти, зчіплювати, розчіплювати вагони, метатися між ними, виснути на підніжжі,— а скільки радості принесли людині! Григорій Гончар швидко відзначився старанністю, сумлінністю, скромністю, і життя розкрило перед ним свої ласкаві обійми. Незабаром складача прийняли до лав партії, згодом надали йому зручну квартиру, його портрет з'явився на Дошці пошани. Людина розквітла яскравими барвами. А з чим іще можна порівняти активність, щире відданість своїй праці, новаторський неспокій, як не з цвітінням, багатобарвністю душі?

Дарниця розросталася. До будов, заводів, баз, складів потяглися колії. Вагонам стало роботи ще більше. Тепер для зчіплювача гаряча турбота: час! Уже не треба лазити поміж вагонами, треба лише поспішати з перегонами. І Григорій Гончар збагнув усю силу і цінність хвилини. Спочатку сам показав, що значить зекономити хвилинку на кожній робочій операції, а потім звернувся з закликом до всіх транспортників. Якщо кожний вагон раніше на хвилинку покине свою розвантажувальну площадку, якщо він швидше, ніж було раніше, повернеться на станцію, Дарниця дасть країні додаткові ешелони. Он що! Ешелони хвилин — ешелон вагонів!

І дарницький зчіплювач на ділі довів, що це так. І прийшла до Григорія Гончара слава вдумливого,

самовідданого робітника. А слідом за нею — слава Героя Соціалістичної Праці.

Почув Григорій Гончар про високу нагороду з того ж репродуктора, з якого щодня чує вказівки диспетчера — «вагони з вугіллям подай на сімнадцятий». Почув — і завмер. Слова диспетчера завжди адресувалися тільки до нього, а Указ линув до сотень і тисяч людей. Гончар стояв між коліями, повз нього котилися вагони, він машинально лічив їх і не мав сили ступити з місця. Його прізвище летіло над ешелонами, далі гудків електровозів, за нові квартали Дарниці.

Григорій Гончар — Герой Соціалістичної Праці.

Дарнице, ти багато пам'ятаєш. Від давнини до сьогодні ти багато чого бачила. А ти сама поглянь нині на себе — такою, як ти зараз є, ти не була ніколи. Великим букетом споруд, вогнів, імен славних. Твоє ім'я вміщує тепер так багато життя, мислі, сил, щастя людського. Запам'ятай, Дарнице, і сина київської землі, вдовиного сина Григорія Гончара, одного з тих, що віддають своєму розквіту молоді літа, запам'ятай ім'я Героя Праці.

Його обрії

Оповідайте, Миколо, оповідайте. Ми йтимемо отак вулицями, з одної в іншу, а ви оповідайте. Я не пропущу жодного вашого слова, жодного поруху почуття вашого. Бо задля цього я розшукав вас на вечірній зміні, на будові, серед людей, освітлених ліхтарем високого крана.

Оповідайте. Вас он слухають і молоді топольки, і старезні клени, і будинки, будинки. Все немов притихло в мовчанні й увазі.

Оповідайте, Миколо.

— Після війни, в сорок шостому, я завербувався на Донбас. Прощайте, степи полтавські! Що робитиму на шахтах — ніякісінького поняття, як житиму — не уявляю. Хлопчисько ще! Мама плачуть... Поїхав. Узяли в ремісничу, на муляра. Повчився, закінчив. Куди ж тепер? Нікуди. Залишають при училищі інструктором. Який з мене інструктор? Кажуть, що кладу цеглу швидше й краще за всіх випускників. Ну, хіба що. Передаю все, що умію, майже таким, як сам, хлопцям. Рік, два. Мій старший брат, льотчик демобілізувався з армії, став жити в Києві. Приїхав побачитися з ним. Розшукав його в кімнатчині дощаного барака на «Собачці». Знаєте, де це? Хе, тепер уже й корінні кияни забули, яким було те місце. Одним подихом життя змело смітник околиці і пустирі для собачих ігрищ. Мощена дорога, два ряди тополь, будинки, як на парад вишикувані, — бульвар Лесі Українки. А тоді — «ящички» бараків, провалля... Трохи віддалік од того місця,

на горі, будували дім. Якось пішов я подивитись на роботу. Став збоку, дивлюся. Раптом хтось мене за плече: «Інтересуєшся?» Так, відповідаю. «І тямкуєш щось у цьому?» Дещо, кажу, знаю. Муляр. «Та невже? Так чого ж ти стоїш без діла? У нас така сутуга, така запарка. Хоч зараз берися до роботи!» Дома порадився з братом, каже він: «Давай. При нас тобі легше буде». Залишився.

Київ у ті роки не помітив появи нового робітника на своїх риштуваннях. Київ тоді ще розгортав завали, розбирав сумні цегляні обеліски війни — оті щербаті руїни у просвітах колись щільних кварталів. Та димували вдень і вночі цегельні, та гнулись над проектами інженери, та накопичувалися всякі матеріали. І ось увесь народ взявся до відбудови столиці України. Місто щоранку прокидалося од пісень, які привозили грузовики з навколишніх сіл. Молода дзвінка сила вливалася в місто. Це вона розвертала глибокі котловани, підводила крани, снувала риштування, гнала стіни, засвічувала сонячним блиском ще обляпані вапном вікна. Праця творила життя, красу, радість.

Серед тисяч, які вмуровували в будинки столиці свої молоді сили, свої мрії і пісні, був і Микола Скрипник з Полтавщини.

Оповідайте, Миколо, далі, нехай сьогодні почує ваш голос кожен дім, який і ви споруджували, нехай озветься до вас кожна цеглина і шмат граніту, який ви вклали своїми руками.

— Покликали мене служити в армії, у флот потрапив. П'ять з лишком років! Це дуже немало. Цілком досить, щоб освоїти морську справу і забути про своє нелегке мулярство. У всякому разі, щоб захопитися якоюсь іншою мрією. Тричі я одержував

відпустку в нагороду за свою службу, тричі приїздив з далекого порту на Україну. І спершу, звичайно, завертав до Києва. Не через те, що сюди приводила залізниця. Ось моє глибоке переконання: чим довше йтимеш по одній дорозі, чим менше петлятимеш, тим далі дійдеш, вище піднімешся, ширших обріїв сягнеш зором. Люблю постійність, вірність раз обраному, ціную зроблене, досвід інших і свій. Гостюючи у Києві, провідував свою бригаду, не раз кельму брав у руки. «Тільки сюди, неодмінно до вас, друзі мої, місто моє, повернуся після служби», — проказував сам собі.

Настав час попрощатися з морем. Микола Скрипник, у бушлаті і безкозирці, приїхав до Києва. Була зима. Його бригада працювала в ці дні на Хрещатику. На другий же день по приїзду Микола з'явився на роботу. Одягнув спецівку, а своє, чисте, згорнув і поклав у куточку. Хто не проходить — зупиниться перед згортком. «Моряки стають мулярами». А Микола на холодному вітрі, високо, кладе цеглину до цеглини. Рідна праця. Київ перед очима. Хрещатик забудовується. Будинки плече в плече.

— А відповідальність яка! Я гнав своєю бригадою фасад міськради. За той час, поки служив у армії, нові матеріали застосовувати почали, нова організація праці. Комплексна бригада — чоловік тридцять. Одержуєш робочі креслення, матеріал, графік, механізми, кошти і, будь ласка, забезпеч, здай будинок з ключами від кімнат. Бригада і бригадир за все в одвіті, у все треба вкласти знання і душу. Радували нас плити для облицювання. Світлі, гарні, стіна од них стає сонячною, немов прозорою, вбирає в себе погляд, а не гнітить тебе. Краса!.. Своїми руками виводжу над входом герб республіки. І го-

динника вмонтували. Ось уже й дзвенить наша праця! Київська міськрада урочисто відчиняє двері для відвідувачів...

Там, на підмурках, у ті роки Микола Скрипник побачив, як гнав свої ряди відомий муляр Григорій Микитович Волокушин. Очей не міг відірвати од його рук. Такої вправної, чистої, золотої роботи ще не бачив.

— Я не одходив від дядька Гриші. Ловив кожний його рух. І кожне слово. Він щедро ділився з нами своїм досвідом, своєю любов'ю до фаху будівельника. Він і слова умів класти одне до одного, як цеглу. Оповідав про свого діда й батька, як вони колись ходили на заробітки по містах, по хуторах України, як будували кам'яниці багатіям. Родову традицію приніс курянин на будови нашого Києва. А ми, молоді, вбирали його досвід, множили. Радісно працювати, коли, здавалось би, у звичайну, вивірену віками справу ти вносиш щось нове, своє, сучасне, наше. А ще від того, що бачиш, як ростуть нові квартали, як вселяються до святкових жителі люди, яким щастям сяють їхні очі. От учому зміст і мета твого життя, твоєї соціалістичної праці—всього себе віддати на щастя іншим.

Примовк Микола Скрипник. Може, згадав, скільки будинків спорудила його бригада на Першотравневому масиві, може, подумав про свої сьогоднішні особисті турботи. Уже пізно, вулиці обезлюдніли, вікна гаснуть. У вікнах його квартири, він певний, ще горить світло. Горить. Дружина не засне не почитавши, бо навчається в інституті. І в нього роботи нині цілі гори. Коли я прийшов на площадку, освітлену ліхтарем крана, бригадир саме розмовляв зі своїми помічниками — Юрієм Панченком і Арноль-

дом Бойком-Щуром. Радився з ними, до чого треба буде взятися завтра вранці першій зміні.

Оповідайте, Миколо, далі.

— Яюсь викликали мене в трест. А я працюю в Другому управлінні «Київмиськбуду-2». «Поїдеш у Гвінею? Треба допомогти дружнім африканцям». У Гвінею? Чув про цю країну, уявляв, де вона. Далека, дуже далека і така ж дуже вже не наша сторона. Та й порадитися потрібно, я не один. Відповів на другий день. Як можна відмовитись від такого довір'я, такої нагоди світу побачити!

Гай-гай, Миколо Скрипник з Полтавщини, куди понесли тебе червонозорі крила, на якій землі ти опустився з такими, як і ти, побратимами, радянськими людьми! Ви ж, як ті промені, пробилися крізь рожевий туман океанських випарів і собою освітили пустелю, розпечену камінну твердь.

— Що запам'яталося? Праця, спека, піт, бідність тієї сторони, дружба з гвінейцями. Коли ми виїздили звідти, здавши місцевій владі готовий аеропорт, робітники-гвінейці подарували мені бивень слона, помережаний художньою різьбою. Тепер лиш візьму його в руки, все оживає перед очима: зливи, грозовиці, сонцем розпечений камінь, мандрівка по ріці між двома стінами джунглів, оглушливий вереск дичини в заростях. І над усім цим — нова, сучасна споруда.

Минулого літа бригада Скрипника закінчила в Києві спорудження актового залу інженерно-будівельного інституту. Там було застосовано все найостанніше з пошуків у технології, у стилях, матеріалах. На урочистому відкритті залу інституту, який очолюють відомі фахівці-будівельники, вручили Миколі Скрипнику диплом високого майстра своєї справи.

Йому і його бригаді аплодували тисячі рук. А після засідання ректор інституту запитав Скрипника, чи він десь навчається.

— У вечірній десятирічці,— відповідає бригадир.

— Потім приходьте до нас.

Цими днями Микола Скрипник склав перші іспити з профілюючих дисциплін для вступу до Київського інституту інженерів-будівельників. З екзаменів він приходить прямо на площадку і, переодягнувшись, повісивши у шафці свій чорний костюм і білу сорочку, в спецівці береться до цементного розчину і цегли.

— Як багато перемін у нашій справі, як розрісся наш Київ! Подумаєш про це, і так хочеться працювати, вчитися, творити ще красивіші житла, палаці...

Слухайте, кияни, слухай, місто, розповідь твого сина про себе, розповідь Миколи Скрипника, одного з тих, хто підняв тебе з тяжкої руїни, хто разом із тобою йде і йде вгору,— Миколи Даниловича Скрипника, робітника, комуніста, осяяного славою найвищої нагороди нашої Вітчизни — орденом Леніна.

Простір життя

Проходжу повз високий корпус заводського цеху, чую густе гудіння за стіною, брязкіт заліза, бачу сяйні спалахи блакитного вогню — все таке звичайне і загадкове для перехожого — і думаю про нього, про робітника.

Щойно розмовляв з ним.

Він — один із тисяч. Учора я був у нього вдома. По дорозі до його будинку на Брест-Литовському шосе бачив молоді, ще зелені осінні тополі, бачив нову, призабну, як свіжий малюнок, станцію метрополітену «Завод «Більшовик», бачив багато машин, які несли свої вогні до міста і з міста. Серед сотень вікон я розшукав вікна його житла.

Але вривався він у пам'ять таким, який був сьогодні.

Стояв біля свого верстата, поклавши оголені по лікті дужі руки на важелі, дивився на різець і спроквола говорив. Над ним громадився верстат і робив свою тонку, розумну роботу: свердлив маленькі отвори у відшліфованій уже деталі. Сипалися й сипалися крихти металу, ледь курився отвір, відбувалося щось наперед задане й осмислене, а він, робітник, спрямовував цю дію — ніби кудись вів цю важку, схожу на слона, машину й оповідав про себе, про своїх товаришів, про свою працю.

— Я з Чернігівщини... Але чому, власне, про мене? Я приймаю відшліфовані, обрізані заготовки з рук своїх товаришів, які майже ніколи мене не підводять. У колективі найголовніше, на мій роз-

суд,— це постійно пам'ятати про працю свого сусіда. У нас кожна деталь збирає в собі силу й думки всіх, бо йде од верстата до верстата.

Він погладив рукою блискучі грані деталі.

— Я приїхав із села і вступив до ФЗУ. Вчився на фрезерувальника. Я люблю метал. Перед війною працював на заводі. У червні сорок першого чи, може, трохи пізніше зі своїми верстатами поїхали на схід. Не взяв із собою навіть фуфайки — це було б виявом невіри в нашу швидку перемогу над ворогом. Але повернувся до Києва через шість років.

...Йому потрібно було перемістити і закріпити деталь...

— Ось так розмічаю відстань між отворами. Точність має бути до сотої міліметра. Як навчився орудувати цим розумним верстатом? Від товариша. Але це було вже після війни. Там, у глибокому тилу, я кував зброю, яка несла смерть ворогові.

До його верстата підійшов начальник цеху Євген Іванович Шевченко.

— Як у тебе, Леоніде Трохимовичу?

— Усе гаразд.

Пильний погляд оббіг робоче місце, купку деталей. Все лежало напихваті, в строгому порядку, як інструменти на столі хірурга. Над усім червонів і золотився словами вимпелок ударника комуністичної праці.

— Вже готове оформлення нашої колони до свята. Треба подивитися...

— Гаразд, після роботи.

Одсвіт кумачу ніби промайнув на їх обличчях. Здалося: бачу їх у колоні прапороносців, тих, що здійсмають над шеренгами промовисті діаграми, цифри, макети супутників і машин.

Він — секретар партійної організації і робітник. Він щодня, щогодини свого життя — і те й друге. Він відчуває грані залізної деталі і грані людської душі. Поточні партійні справи розв'язує тут-таки, біля верстата. Про спільні робітничі турботи промовляє з трибун партійних зборів і пленумів.

Прапрадіди залишили йому прізвище Дерев'янка, бо вони, як і його батько, любили роботу з деревом. Він, їх нащадок, надає змісту шматкам сталі, чавуну, бронзи.

— Після війни на нашому заводі ще довго не було такого верстата. Коли придбали його, з іншого заводу приходив робітник і після зміни сам перепускав заготовки. Мене поставили в учні до нього. Два тижні я подавав йому інструмент, іноді сам торкався важелів, а потім змінив його. Я навчив інших, як він мене. Дехто вже в інституті, дехто на інших заводах. Залишився зі мною напарник, Станіслав Калинюк.

— Наш цех виготовляє штампи, оснастку для цехів. У нашій роботі треба завжди відчувати суть праці іншого. Перевів деталь — значить вбив і працю свого товариша. Але таке рідко трапляється.

— У нас багато робітників, які достойні того, щоб їх імена викарбовували на деталях — як заводську марку. На неіржавіючій сталі може стояти прізвище Опанаса Лукича Халабуди. На сталі прізвище Халабуди — хіба це не знаменно! І Віктора Крисова, і Володимира Лабенського...

Чому він замислився? Куди так далеко шугнув його погляд?

— Здається, різець уже пройшов отвір, — зауважив я.

— Я чую.

Може, згадалося, як їхав і їхав загромаджений товарний поїзд серед безмежних степів, як стрічав волзькі ранки, як лунали гудки в горах... Може, згадав, яким залишав Київ у сорок першому і яке місто зустріло його в сорок сьомому.

Може, згадав Москву, Палац з'їздів у Кремлі, згадав профіль Ілліча над простором сцени. Може, вчувся йому прибій оплесків. Він був там, серед делегатів XXII з'їзду партії, його рідної партії, був серед космонавтів і академіків, колгоспників і шахтарів, він — робітник, син чернігівського селянина Дерев'янка, і його ім'я світилося славою праці, славою партії.

Він дивився в простір.

Різець кришив крицю.

Було чудово бачити, відчувати рідний простір, простір країни і життя, відчувати глибіню чистого неба над собою і близькість товаришів, відчувати свою ходу до сонячної вселюдської мети.

Коли проходилиму повз високі стіни цехів заводу «Більшовик», сповнені трудовим гомоном, завжди згадуватиму його, робітника з дужими і чуйними руками на важелях могутнього верстата, з уважним поглядом на ограненій деталі, на різцеві, який кришить й кришить залізо.

Спокій землі

З вікна, біля якого ми сидимо, видно весь аеропорт.

Мокре, буре осіннє поле і гладенька світло-сіра бетонована смуга. Білі, мов перемиті, з високими кілями літаки.

Деся там, край поля, на бетоновану смугу, мов на водяне плесо, час від часу тихо й легко сідають пасажирські АН-24. Вони весело підкочують до самої огорожі аеровокзалу, і тоді на плац висипають пістравою юрбою люди. Так само час від часу літак виходить на старт. Перед тим, як він ревно своїми моторами, аеропорт ніби причаюється.

Мій спіарозмовник, льотчик і командир екіпажів, у такі хвилини теж примовкає. Він не дивиться на літака, який розбігається по землі,— в думках, слухом проводить його на злеті в дальню путь.

Перед очима все рухається, гудіння моторів то притихає, то круто здіймається до високих нот. Касян Якович оповідає про польоти, і мені здається, що летимо й ми. Летимо над бескеттям Паміру, над огорнутими димом прифронтowymi лісами й селами, линемо над сонячною землею наших днів...

Так, життя мого співрозмовника по-справжньому можна осягти лиш на його повітряних маршрутах. Коли б накреслити на карті польоти Касяна Яковича, наочно було б видно, як праця його єднає, зближує таджицькі гори й українські степи, далечинь московських лісів і моря півдня, відстані на землі.

Подумавши про це, я, однак, зосереджуюсь на іншому. Молодість, мрії, прагнення і десятиліття льотної праці, сиві скроні, зрілість. Роки, роки. І в усьому є щось одне, незмінне і незрадливе: гарт душі, характер. Я слухаю далі розповідь і чогось жду в ній. Мабуть, отого незвичайного, авіаційного, від чого холодне серце.

Мабуть. Адже це незвичайне трапляється з тим, хто стрічає на маршрутах тучі й грози, хто у пільмі читає вогні і знаходить маяки свого аеродрому.

Жду складного, драматичного, бо в такому народжується подвиг, який осяває людину.

Але Касян Якович веде мову про все рядове й буденне.

У 1933 році він, сільський хлопець Касян Чмут, пішов із своєї Козіївки в світ. Його очі широко дивилися на всё, немов шукали серед усього найцікавішого. Проте юнак уже обрав для себе стежку. Його манили зоряні крила наших літаків. Він бачив їх у небі над своїм селом, відчував тінь літака на своєму обличчі. Він ішов би і йшов за нею...

У Житомирі Касян поступив учитися. Згодом міг би стати вчителем. Міг би, якби була його влада над чарами мрії. А мрію живило саме життя: по країні гриміла слава радянських льотчиків і їх перельотів, а на околиці Житомира, над аеродромом, кружляли літаки. Та ще й друзі, особливо Кость Шкаруба: «Підемо на льотчиків!» — і тільки.

Після перших канікул Касян уже не застав Костя в Житомирі — той прислав йому листа з авіашколи. Випередив! А тут і в інституті несподіванка: факультет переводять до Кіровограда. Повернувся Касян до свого села, став працювати в школі. І, може, так і лишився б тут, при батьках, якби над Козіївкою

не було неба, якби в ньому не гули літаки, не шугала по землі їхня тінь. І пішов він з рідного села вдруге назустріч своїй мрії.

Пішов, щоб через два роки злетіти над кубанськими степами пілотом на крилатій машині. В його руках уже був штурвал, обіруч — крила і попереду — прозоре коло пропелера. А простору, простору скільки — не обійняти зором!..

Начальник школи запропонував молодому пілотові лишитися при ній інструктором, навчати ще молодших. Праця в школі, звісно, не те, що далекі, тривожні рейси, тут спокійніше й безпечніше. Провозь собі по колу, над аеродромом, курсантиків, одшліфовуй посадочку, зліт — і все. Ні, серце молодого льотчика рвалося до простору, долати бурі й відстані, а зір — до нових горизонтів.

І от вона, сувора, незнайома земля Таджикистану... Тільки здіймешся з аеродрому, і вже під крилами самі горби, урвища, крутизна. В кабіні, за спиною, люди, які летять на високогірне будівництво, або терміновий вантаж. Молодому пілотові доводиться самому нашукувати в повітрі найзручніший маршрут, вивчати його за всякої погоди.

У повітрі зовсім тихо, можна, здається, і не підніматися над самі гори, бо там ПО-2 втрачає потужність мотора, губить швидкість. Полетів по ущелині, між скелями. О, що то за дика сила, оті гірські протяги й грайво вітрів високих! Скільки в них небезпеки і несподіванок!.. Як вони кидають машину!.. Нічого схожого не буває в небі над степами. Отож тримай кермо міцно! А коли хмари обгортають гори і залишають просвіток над самими долинами... І треба, конче треба летіти... Тоді пробирався Касян Чмут на своїй машині поміж стінами урвищ.

Перша високогірна дорога — дорога над прірвами, як стежина до гнізда орлів. Далека вона нині від Києва. Касян Якович згадує про неї. На його серці не один рубець від того, покладений важкими польотами, а на душі — теплі повіви спогадів. Друзі-таджики відзначили його тоді першою урядовою нагородою. Син України торував круті шляхи Таджикистану, щоб ними пішло в гори його нове життя.

Війна покликала пілота цивільного флоту на фронт. Країна вручила йому великий потужний літак, у самій назві якого чується важке гудіння. Тонни вантажів приймав він на свій борт — набої, снаряди, зброю. Донести все до передових аеродромів, до прифронтових складів! У ті дні не лічили, скільки ти разів літав з ранку до вечора, — лічили запаси на землі, і коли їх було мало, то знову й знову запускалися мотори, знову лягали руки пілота на штурвал.

— До самого фронту ходили?

— Звичайно.

— Бувало й скрутно?

— Та ні, все було гаразд.

Тільки його очі мужньо блиснули з-під густих великих брів, брів, у яких затаївся спокій і воля.

Розповідав, як перевозив поранених, як літав зв'язковим, у розвідку.

— А тут що бувало?

Той самий спокійний погляд:

— Нічого такого...

Життя роками водило його по тих шляхах, які обминали свої, найрідніші краї, міста. З фронтом прийшов він до Києва, до Житомира. Розповідаючи про це, Касян Якович подивився через вікно на широке

поле київського аеропорту, на пряму, гладеньку бетоновану смугу. Всміхнувся.

— Прилетів я сюди на своєму літаку взимку. На аеродромі — крига. Поставив літак, прикріпив, чим було, пішов на ночівлю. Приходжу вранці — немає мого «витязя»! Де він дівся? Дивлюсь на слід, аж мого літака бураном посунуло по льоду на самий край поля... Пізніше полетів і до Житомира з якимсь вантажем. Хвилювався, як хлопчисько! В Житомирі я колись вперше побачив літак У-2, мрію мою він розпалив, а через десять років на те саме місце приземлився новенькою машиною-красунею ЛІ-2. Розшукав тут знайомих, розпитав про Костя Шкарубу. Виявляється, він теж літає, був у гостях і теж на літаку — Герой Радянського Союзу!

Вів далі:

— Людина залишає частку своєї душі там, де вона щось полюбить. А потім ті краї кличуть її до себе. Хто байдужим проходить по землі, тому скрізь і все однаково. Я дуже люблю наші краї. Літав по всій країні, а от потягло знову сюди, на землю моїх батьків, моєї юності. Вже дванадцять років, як «дома». Для авіатора небо скрізь — тільки небо, а земля — ні.

— З молодими тепер багато справ маєте — випадки всякі бувають? — питаю.

— Щодня з ними, літаю в рейси заради них. Що мусив робити в школі інструктором, роблю тепер. Нічого такого не було. Вчимо пильно оглядати машину, вміти у незначному побачити небезпеку і запобігти їй. А головне для них — пам'ятати свої польоти. Я свої пам'ятаю.

У його словах немає самовихваляння. Так, його вихованці літають і на швидкісних машинах, і на

звичайних по маршрутах республіки. Кожен свій рейс він бачить через усі попередні. Під час нового польоту в його душі оживають враження від майже п'ятимільйоннокілометрової подорожі в небі. Подорожі без єдиної аварії. Шістнадцять тисяч годин у повітрі без жодної драматичної пригоди.

От він, подвиг, який осяює людину! Людину із спокійним поглядом і згустком волі.

Ми побачили, як маленький трактор прицупив великого літака до аеровокзалу для посадки пасажирів.

— Мені пора,— сказав Касян Якович.

— Мені теж.

— Летимо?

— Так. Ви теж?

— Я з кожною машиною лечу... Хоч сам, хоч мої соколята — однаково я завжди з ними.

— Щасливої путі!

АН-24 плавно набрав висоту. Видно, як громадається хмари, яке бурування сил, який неспокій серед них. Але в літаку відчуваєш себе, як на землі. От він уже знову вдирається в ніч, виходить на вогні аеродрому. Міцно наставились його «ноги». Торкнувшись тверді, запаморочливо-швидко завертілися колеса.

І кінчилось небо, і земля обняла людей.

Спокій землі. Його несли з собою майстри водіння повітряних кораблів. Він, той спокій, у їхніх надійних, досвідчених руках.

Я виходив з літака останнім: хотів побачити командира екіпажу. Невже ним був Касян Якович? Ні, з кабіни вийшли молоді, вродливі, веселі пілоти.

Молоді й так схожі на свого славного командира.

Край неосяжних обр'їв

Крила літака — наші крила. Людина ще не так давно навчилася літати, і линути над землею — для неї велика насолода. Та, між тим, піднявшись на ТУ-104, швидко забуваєш, що ти в повітрі. Літак завдовжки в кілька пасажирських вагонів лине плавко, не сколихнеться, а земля, за яку ми звикли хапатися поглядом, через п'ять-сім хвилин стає такою далекою, що відчуття «контакту» з нею майже втрачається. Тепер ви «прив'язуєтесь» до хмар. Ось вони, зовсім близько — чорні, провислі, важкі, як трюми пароплавів, коли б на них подивитися з глибини. Крила літака розсікають їх, і вони, мов холодна каламутна вода, б'ють в ілюмінатори. Світлішає, літак уже ковзає крильми по них, як по гребенях пінявих хвиль. В проталині промайнуло щось знайоме — білі квадратики, жовті смуги, прямі лінії. А на білому, як сніг просторі, ген-ген нижче, темніє малесенький силует гіганта, оточений райдужним живим ореолом.

Час минає майже вдвічі швидше. Ми летимо на Схід...

Серце Сибіру

Красуне Ангаро, єдина дочко Байкалу, коли б твоя чиста, прозора, блакитна вода та була ще й теплою, тебе можна було б назвати найкращою рікою Сибіру. А скільки б відпочивало людей на твоїх берегах у літню спеку! Холодна ти, бо витікаєш із крижаного, глибокого озера.

По Ангарі снують річкові трамваї. За течією, од Іркутська вниз вони доходять аж до Братська, вгору — гребля ГЕС перекрила їм шлях. Там, по той бік греблі, інші причали, інші судна. По штучному озеру і далі по Ангарі курсують теплоходи, великі катери, які не бояться і самого Байкалу.

Славнеє море! Нам пощастило почати знайомство з Сибіром від твоїх берегів. Ми спустилися сюди, щоб уклонитися тобі, покуштувати твоєї прісної води, взяти на згадку камінець, вдихнути твоєї сили.

Синьо-сірий ранок. Небо низьке, засноване пасмами хмар. Далечінь повита синьо-сірим холодним серпанком. Накрапує дрібний дощ. Віє вогкий стрічний вітер. А вчора був чудовий сонячний день. Схоже: ніч перемучилась бурею і зливою і залишила ранкові спустошені хмари та несподіване похолодання. Насправді ж один подих недалекої півночі раптом змінив погоду.

Пасажири ранкового катера, що курсує по лінії ГЕС — байкальська пристань Великі Коти, це переважно мандруючий люд. Холодна погода загнала всіх у салони, і тільки найтерплячіші й найцікавіші, напнувши плащі й дощовики, посхилялися на борти і дивляться, дивляться.

Цілий гурт молоденьких хлопців і дівчат, зодягнутих у світлі куртки і спортивні рейтузи, збився у проході. На катер вони піднімалися з набухлими, ушнурованими рюкзаками.

- Туристи?
- Ні, студенти.
- На практику?
- Ні, на Байкал.
- Москвичі?
- Ні, вологодські.

— Ото які ви! Нічого по вас не вгадаєш...— чоловік розминається з ними і проходить далі.

Десятків зо два школярів з рюкзаками, сачками, вудлищами, фотоапаратами, з новеньким, ще не закуреним казанком сидять просто на своїх речах біля виходу. На зупинках їхній вожак — немолодий, сухорлявий, засмаглий чоловік у синьому береті й окулярах, енергійно пропихається крізь натовп, аби першому вибігти: він щось докуповує, про щось розпитує місцевих хлопчиків, які продають на пристанях лісові квіти, і повертається на катер в останні хвилини під багатоголосі збуджені вигуки.

Ув'язані вірьовками тюки, ночви, відра... Біля них молода білява жінка з дівчинкою на колінах: обое запнуті квітчастими, уже забрудненими в дорозі, хустками. По затяганих клунках видно, жінка їде не зблизька, їде, певно, до тих же Котів або й далі, куди можна дістатись тільки цим катером. Дивлячись на неї, думаєш: «Чи виглядає ж її чоловік, чи жде так нетерпляче, як вона вперто пробивається до нього незнаними шляхами?»

Шумить, бурує за кормою чиста, прозора вода, зовсім така, як нарзан у синюватій склянці. Круті хвилі розбігаються од катера в різні боки, але натикаються на стрічні, і на їхніх гребенях скипає синювате шумовиння.

А хвилям тут є де розгулятися! Штучне озеро широко розлилося між крутими гірськими берегами. Ця простора долина була немов приготована для нього. Можливо, колись, багато мільйонів років тому, по ній уже розливалася Ангара і тепер вона повертається в своє лоно... Ангара заповнила чашу озера Іркутської ГЕС. Ми не так далеко відпливли од греблі, вона ще видніє поверх плеса

білою смушкою, а водостій уже кінчився, і катер тепер докладає багато зусиль, щоб подолати могутню течію швидкої, широкої ріки.

Молоді береги підступають усе ближче й ближче. Краєвиди просуваються перед очима, але зовсім не змінюються: здається, ніби ці невисокі округлі гори — сопки, поляни, березові гаї — увесь час лише обертаються якимись іншими своїми боками — так подібні вони між собою. Примічаєш тільки щось незвичайне. Он стоять затоплені по саме гіллячко молоді берези — вони немов застигли в подиві. Шлях збігає по узгір'ю вниз і кидається у воду. Ще недавно на ньому їздили, ходили, а нині він покинутий, заростає травною. Залізниця пішла тепер десь через гори, а вода злизує масні сліди від шпал і з дикою радістю руйнує колись недоступний на-сип.

Люди перенесли далі од ріки села, шляхи, заводи, залізницю, дали дорогу великій воді. Дорогу воді! Споконвіків вона сама обирала її, руйнуючи перепони, а тепер людина спрямовує її, куди хоче.

В просвіті між скелями зяянів Байкал. Над нами чисте небо, під сонцем поблискує вода. На тлі сьй-ва похмуро темніє горбатий камінь, що лежить посередині річища Ангари саме там, де вона витікає з озера, а ворітьми їй служать дві скелі.

Стара відома легенда про шаман-камінь, про непокірну доньку Ангари і сивого батька Байкала мимоволі згадується в ті хвилини, коли минаєш порог і скелі, коли обличчям відчуєш перший подих байкальського вітру.

Колись давно, говориться в легенді, неслухняна Ангара проломила гірський кряж і потекла-помчала до богатиря Єнісея. Батько Байкал дуже розгні-

вався за самоправство доньки: він одвалив величезний камінь і скотив у пролом, аби не витікала з його глибин вода. Але Ангари це не зупинило, а поріг так і залишився на її річищі. У давні часи люди приписували тому каменеві велику владу над басейном ріки Ангари. Якщо, мовляв, підірвати шаман-камінь, вода хлине з Байкалу і затопить всю благодатну долину. З острахом поглядали люди на пороги...

У сибірських газетах дискутувалося питання про те, слід чи не слід підірвати пороги на Ангари. Адже можна було б ще збільшити водяні ресурси ріки, на якій уже збудовано кілька гідроелектростанцій і будуватиметься ще. Ідея вибуху знаходить кілька своїх супротивників, переважно серед вчених. Професор М. Кожов, який присвятив усе своє життя вивченню Байкалу, писав з цього приводу в газеті, наприклад, так: «Як учений, я протестую проти спроби завдати непоправної шкоди Байкалу... Якщо Байкал обміліє, позбудеться неповторної, єдиної в світі флори і фауни,— нам цього не простять майбутні покоління». В капітана теплохода «Москва» В. Косова, який плаває по Ангари і Байкалу, на це зовсім інший погляд: «Мені здається, що думка про вибух у виток Ангари правильна і вона, відверто кажучи, влаштовує мене тому, що в ріці стане більше води і плавати по ній буде легше й зручніше».

А поки що шаман-камінь, як і багато тисячоліть тому, стоїть на сторожі водних багатств і всього самобутнього життя Байкалу. Пропливаючи повз нього, хочеться шанобливо зняти капелюха.

Катер наближається до першої байкальської пристані. До виходу посунули пасажери. Особливо натискають з корми. Там, на кормі, серед ящиків, вкритих брезентами човнів, всякого вантажу, в за-

тишку гуртувались переважно іркутяни. Завтра субота, їх чимало їде провести неділю на озері. Серед них легко вгадуються рибалки, збирачі лісових ягід і невтомні мандрівники-краслюби. Це, звичайно, місцевий, корінний народ. Всю дорогу вони сиділи на повітрі, курили, гомоніли про всяку всячину, підснідували просто на колінах тим, що жінки поклали з дому до тертих і м'ятих кирзових сумок та сіточок. Я всю подорож провів серед них, слухав їх, оповідав їм про Україну.

Що за чудовий народ — оті корінні місцеві люди, носії і продовжувачі традицій свого краю, носії цікавих історій, породжених давнім і сучасним життям, люди, сповнені любові до своєї землі, до своїх міст і сіл, до своєї, раз і назавжди обраної, праці, віддані перейнятим од батьків і дідів незмінним пристрастям! На них прості, знебарвлені дощами й сонцем ватяні стьобанки, простенькі кепки, у них засмаглі, періщені вітром і бризками обличчя, їхні руки, міцні й пошрамовані, вміють управляти машинами, орудувати молотом і терп'яче розмотувати волосінь чи визбирувати ягоди дикої смородини; їдуть вони за місто зі старенькими сумками і лозовими кошиками, з дебелими вудлищами і саморобними великими рулетками.

Особливо запам'ятався мені серед них один — чоловік бувалий, пам'ятливий, мрійник і трудяга, закоханий у ліс і в Ангари, в мисливство і рибальство. В бесіді він був небагатослівним, але запальним, він захоплювався тим, про що розповідав, вмів уважно слухати й інших.

Ось він, Іван Михайлов із села Михальово, якого тепер уже немає на картах, просувається до виходу. Я впізнаю його по сірій кепчині і товстому, потріска-

ному бамбуковому вудлищі, до якого прикріплено рулетку завбільшки з коліща від плуга. Він озирається, кидає: «Привіт українським рибалкам!», усміхається і сходить по трапу. А мене обіймає тихий смуток. Ми, люди з різних кінців нашої країни, за кілька годин здружились, майже поріднились. Наші шляхи перепліталися десь на фронті, і ми ще не все сказали один одному.

Народився Михайлов і виріс у селі Михальово над Ангарою. Воно було розташоване саме там, де ми бачили затоплені береги. Його батько теж народився тут, був добрим мисливцем. Згадуючи, як ще хлопчиком ходив з ним у ліс, Іван Федорович розповідає про перше побачення з ведмедем. Звір заліз у батьківську пасіку і, взявши добру ломаку, трошив дуплянки. Батько, наткнувшись на таке, випалив з рушниці. Ведмідь здивувався: хто це, мовляв, заважає йому? Батько ще вистрелив. Бурий почав одмахуватись палицею, кусаючи ті місця, де влучала куля, хто це, мовляв, лоскоче його? Але ось батько влучив мітко і звір ображено, навіть жалібно заревів. Кинувся на людей. Батько не зрушив з місця, ще раз прицілився — і звір повалився.

— Скільки років минуло, а не забулося,— згадав Михайлов і заговорив зовсім про інше: — У нашому селі школа містилася в давньому, ще міцному будинку. Належав він колись крамареві. Коли почали її розбирати перед зносом Михальова, раптом помітили між колодами модрини папірця. Взяли, роздивились, аж він списаний карячкуватими літерами. «Сей дом построили каторжане, сосланные Екатериной на вечную муку»,— вивела чиясь рука. Все Михальово збіглося поглянути на знахідку. Ось хто заснував наше село, он як жилося їм тут!

— А чого ж це ні числа, ні прізвища на записці? — запитав хтось з натовпу.

— Може, хочеш, щоб анкету свою каторжанин залишив? — обізвалися догадливіші.— Це робилося, брат, у великому секреті. А якби донесли надзирателям, що так і так написали і замурували, думаєш, погладили б їх за це по голівці? Закатували б! Це не те, що ми взяли та й поклали під фундамент греблі нашої ГЕС чавунну плиту з числом і роком. Нехай, мовляв, колись, через тисячі років, хтось потрапить та й дізнається, де вперше перегородили Ангари. Рік і число — от тобі і вся анкета!

Михайлов під час війни брав участь у форсуванні Дніпра, пройшов солдатом аж до Берліна. Повернувшись із фронту, жив у батьківській хаті, працював у колгоспі. Коли почали спорудження Іркутської ГЕС, пішов, як і більшість чоловіків з Михальова, на будівництво. Возив машиною дерево, камінь, бетон, а тим часом настала пора зносити й рідне Михальово. Мали його об'єднати з іншим селом і на цьому, отже, закінчити його історію. Скликали сільські збори. Прибув і Михайлов. Порадилися люди і погодилися з планом, бо все це робилось для загальної справи.

За тиждень села як і не було. Настала черга переносити кладовище. Кого недавно поховали, тих викопували. А хто давно — як тут бути? З'їхалися знов брати і сестри Михайлови до Михальова, прийшли до могили свого батька. Один сірий попіл лежав на її дні. Постояли мовчки, подивилися, пригадали, яким був батько, потім пом'янули та й порішили, що не будуть ворухити праху. Нехай плине за водою рідної Ангари — батько вік прожив на її берегах! Свою сім'ю Михайлов перевіз у селище

і оселився там назавжди. Тепер він працює слюсарем на ГЕС і дружина — прибиральницею, діти навчаються в новій школі, світить їм струм нової потужної гідроелектростанції. А коли вибереться вільний час, Іван Михайлов мандрує в ті краї, де виростав, де було Михальово. Рідні місця впізнаються безпомилково. Минаючи їх, Михайлов неодмінно розповість супутникам про своє село, про школу, про записку каторжників і чавунну плиту з датою — 14 червня 1954 року, про велетенські турбіни ГЕС і про те, як призвичаївся змалку ловити на штучну, самим виготовлену муху найхитрішу ангарську рибу хариус.

Теплохід одчалив від пристані Байкал, дно, котре виразно відно крізь прозору, як скло, воду, помітно глибшає, глибшає. Он у ньому якась западина, печера, висла брила... Коли все це бачиш, стає моторошно. Чи не про цю безодню згадував у своїх листах А. П. Чехов, їдучи на Сахалін через Байкал? «Вода в Байкалі бірюзова, прозоріша, ніж у Чорному морі. Кажуть, що на глибоких місцях дно за версту видно; та й я сам бачив такі глибини зі скелями і горами, що потонули в бірюзі,— аж мороз дер по шкірі».

Байкал. Ми тримаємося скелястого берега, на якому десь там загубилися Великі Коти, а іншого вже не видно — розтанув у далечині. Враження безмежності морського простору і темно-синьої глибочини раптово, після ріки, нахлинули на тебе, сковують думку, хочеться, тільки мовчати й дивитися.

Справді, Байкал — це величне і красиве, самотнє і загадкове явище природи! Моря і океани мають солону воду, а в Байкалі вода прісна. Справжні моря безпосередньо сполучені з океанами, а Байкал

приймає воду трьохсот тридцяти шести річок і віддає її тільки одній — Ангарі. Від одного берега Байкалу до другого по довжині як від Москви до Ленінграда. Під час сильних вітрів на ньому піднімаються такі хвилі, що не всякий і морський пароплав наважиться залишити пристань. Байкал оточений материком і на багато кілометрів oddілений від морів і океанів, але в ньому живе морська нерпа, водиться морська риба, морські водорості, губки і т. п. На земній кулі немає озера, глибшого за нього, а його дно майже на 1300 метрів нижче від рівня світового океану. Двадцять сім островів, протоки, місцеві, суто байкальські землетруси і зміщення земної поверхні — чи це ж не ознаки моря?

Довідники стверджують, що в китайських рукописах ще до нашої ери Байкал називався Північним морем. Тунгуси нарекли його словом Лама, що в перекладі означає теж море; буряти називали його Вогняним озером, а якути — Багатим озером.

Вчені вважають Байкал дивом природи. Вони наполегливо вивчають проблеми походження озера, його рослинний і тваринний світ. Перші експедиції російської Академії наук дісталися сюди в середині XVIII століття. Вони описали місцевого тюленя, омуля, відкрили оригінальну рибу голом'янку, яка розплоджується не через ікру, а народжує маленьких рибенят. Майже через сто років на Байкал прибула Сибірська експедиція географічного товариства. Наслідки її досліджень були теж незначними. По-справжньому вивченням Байкалу зайнявся в шістдесятих роках минулого століття ад'юнкт кафедри зоології Варшавського університету Бенедикт Дибовський, засланий у Сибір разом з іншими поляками за участь у польському повстанні. Спочатку без

ніякої підтримки, потім при незначній матеріальній допомозі Сибірського географічного товариства не-втомний учений разом із своїм другом В. Годлевським досліджував холодними зимами, пробиваючи кригу і дістаючи з дна воду, тваринний світ озера. Одвідавши і дослідивши басейн Амуру, Далекий Схід, вони знову повернулися на Байкал, в Іркутськ. В 1876 році Б. Дибовський і В. Годлевський повернулися на батьківщину, в Польщу, але через кілька років Дибовський вирушає в тяжку наукову подорож до Камчатки і тільки в 1883 році назавжди залишає Сибір. Оселившись у Львові, він прийняв посаду професора університету. До кінця свого життя він розробляв зібрані на Байкалі матеріали.

Найважливішим висновком досліджень Дибовського було те, що він розвіяв легенду про «бідність Байкалу нижчими тваринами». Навпаки, було доведено виняткове багатство Байкалу на гаммарід, молюсків, черв'яків та інших груп, причому вперше з цілковитою ясністю виявилась глибока своєрідність байкальської фауни і різкі відміни між нею і фауною водоймищ, що оточують Байкал.

В 1900 році міністерство землеробства організувало експедицію на Байкал у зв'язку із зменшенням рибних запасів Байкалу... Очолив її професор Київського університету О. Коротнєв. Матеріали цієї експедиції довгі роки опрацьовували видатні вчені Росії і Європи — Сварчевський, Міхаельсон, Лінгольм, Берт, Совінський, Семенкевич.

За радянського часу дослідження Байкалу стало послідовним і планомірним. У перші роки радянської влади було створено при Академії наук спеціальну комісію для вивчення озера, а згодом відкрилася лімнологічна станція в селі Листвяничному

та дослідницька база у Великих Котах на березі Байкалу.

У невеличкому селищі, що знайшло притулок під скелями, розташувалася також Біологічна станція Іркутського університету; керує нею професор М. Кожов. Тут щороку бувають десятки видатних вчених, сотні студентів-біологів.

Протягом років колективними зусиллями вчені встановили, що в Байкалі живе близько 1100 видів тварин і 500 видів рослин, половина цих видів є винятково байкальські, подібних їм немає ніде в світі. Наприклад, згадана вже риба голом'янка. Вона без луски, народжує живих рибенят, в неї немає плавального пухиря (його заміняє їй жир), живе на глибинах до тисячі метрів. Ще глибше, на самому дні, серед каміння відсиджується оригінальний байкальський бичок. Оспіваний омуль, гордість і слава Байкалу, — переселенець із Льодовитого океану, але він тут набув зовсім своєрідних рис. Узимку він теж на самому дні, в ямах, харчується дрібненькими рачками, влітку плаває на середніх глибинах, а під осінь косяками йде у дельти річок на нерест.

Самобутність і неповторність фауни Байкалу зумовлена його несхожістю з іншими озерами, надто ж за температурними і хімічними ознаками. «Населення» Байкалу не витримує теплої води, воно гине в ній, а все живе, що заноситься в озеро з водами рік, гине в його водах. Фауна Байкалу стійка, вона не змішується із загальносибірською. І все ж академік Л. Берг висловив тверде припущення, що основний кістяк байкальської фауни сформувався тоді, коли клімат Сибіру був близький до тропічного, тобто зовсім теплий.

Та досить книжних відомостей. Навколо тиха вода на просторінь, і білі хмари, що десь далеко плывуть у небі, здається, постають, виринають із неї.

Наш теплохід круто завертає до берега. Там видно кілька будиночків, стоять човни.

Причал збито з товстелезних колод. Вода мляво хлюпає на всипаний гладенькими камінцями пологий берег. Ось і земля, намочена нічним дощем, руда, перемішана з галькою—звичайна земля морського узбережжя.

На пристані один-однісінький чоловік. Він кинувся на теплохід по трапу, як тільки його опустили. Жінка з дитиною стояла позаду всіх і тільки махала поверх голів рукою. Сльози текли по її щоках...

Стоянка — одна година. Куди піти, на що подивитись? Наукова база, артіль рибалок, невеличкий музей, на схилах гір віковична тайга — не знаєш, куди вирушити спершу. Туристи, піонери-юnnати прибули сюди на кілька днів — вони вивантажують свої рюкзаки й сувої наметів. Уже хтось розіклав вогонь, зачерпнув з Байкалу в новий казанок води і прилаштовує його на каменях... Тепла земля, гаряче сонце, яскрава зелень гір, розкішна трава, гладенька дрібна галька і... холодна, як лід, манлива, чиста, прозора синювата вода!

Найкраще, мабуть, пройтися вулицею, подивитися, як живуть люди, порозмовляти з тим, хто зустрінеється. Ось магазин. Заглянути сюди — сьогодні неділя, торгівля має бути жвава. Закритий на переоблік! Огорожі з довгих тонких жердин — такі самі, як у нашій гірській Буковині ізвори. За тинами, на грядках — картопля, квіти, капуста...

Будиночок місцевого музею. Тут повно людей: з теплохода всі ввалилися сюди. Студенти з Іркут-

ська пояснюють експонати. Звідси стежечка до наукової бази, розташованої в будинку і садочку, де стоять величезні акваріуми. Вивчаються проблеми розмноження личинок, якими харчується в озері риба. В басейнах і акваріумах, затікених соснами, тополями, встелених на дні піском і камінцями, плавають мальки, рибки, великі риби.

— А де можна побачити професора Кожова? — питає хтось.

— На тім березі Байкалу.

— Як це розуміти?

— Він у експедиції, із студентами.

Біологічна лабораторія і база розв'язують наукові завдання, що виникають перед рибними промислами, консервними заводами, розташованими на Байкалі.

На пристані діти оточили місцевого старого рибалку. Він показує їм чоботи з довжелезними юхтовими халявами, так звані ічки, розповідає, якими сітями ловлять омуля, як він живе у Великих Котах, хто його діти. Все життя він тут, на Байкалі, у нього чеворо дітей: один син в Листвяничному, «в академії», як він говорить, — на базі Академії наук СРСР теслярює, другий в армії, ще один син і дочка навчаються у вузах.

— Чого дивуєтесь? Нам тут до Іркутська по воді рукою подати.

Про зиму ніхто не наважується спитати. Мовчать. Хтось просить переказати сибірську місцеву пісню.

— Пісню можна, — відповідає рибалка і поважно розгладжує вуса. — Вас таких цікавих щонеділі багато приїжджає.

Він завчено байдуже читає вірша про красеня-рибалку, який сидів на березі ріки і, вирізвавши

з очеретини сопілку, грав. Голосом сопілки обізвалась дівчина і розповіла красеневі про своє сумне життя. Десь на середині того «життя» прогудів теплохід і більшість слухачів мусили бігти. Старий рибалка помахав нам рукою, сказавши: «Ви самі знаєте цей вірш, здогадуєтесь, що було далі».

Уже вечоріло, коли ми звернули з озера в річище Ангари. Похмуро горбатився шаман-камінь, темною стала вода, згладилися кольори на схилах гір. А на березі ріки одне повз одне жевріли вогнища, вогнища. Десь там палахкотіло багаття й Івана Михайлова. Мені хотілося розгледіти його серед постатей, що бовваніли у мінливому освітленні.

Теплохід пливе по іркутському озеру. Розступилися круті береги, далину оповив вечірній синій сутінок. То там, то там холодний колір сибірського смеркання зігрівають тремтливі живі електричні вогні. Вони світяться по селах, по заводських селищах, на пристанях, на греблі, рясним суцвіттям сяють у кварталах міста.

На теплоході двоє, очікуючи виходу, діляться враженнями від подорожі.

— Це море серед гір — як серце Сибіру. Подумай, скільки воно вбирає води, стільки ж і віддає!

— Серцем Сибіру буде от що, — показує інший на греблю ГЕС. — Вода Ангари не пливе, не тече, як у Волзі чи в Дніпрі, а падає. Падає! Про Ангару, саме про неї згадувалося ще в лєнінському плані ГОЕЛПРО. На кожному кілометрі її русло знижується на двадцять сантиметрів, а це надає незвичайної швидкості її течії. Потім — в Ангари цілий рік однаковий витік води, вона не знає весняних паводків — їй дає воду море, а не притоки. На ній буде каскад гідроелектростанцій. Каскад! Вони й

стануть справжнім серцем Сибіру, бо дадуть йому тепло, дорогоцінне тепло людям, рослинам, тваринам. У Сибіру є все, і не вистачає для повного розквіту життя тільки тепла.

Холодні сутінки далини зігрівалися яскравою електричною загравою, що стояла над Іркутськом.

«Сибірська Італія»

«Літо я проведу, отже, в «Сибірській Італії», як називають тут південь Мінусінського округу», — писав у листі В. І. Ленін із Красноярська, їдучи на заслання в Шушенське.

Хакаська автономна область розташована в Мінусінській долині, і її серцевиною є степ, родючі землі понад Єнісеєм і Абаканом. Вона по-справжньому захована в горах, хоч її територія теж наполовину гірська. Саянські й алтайські кряжі на обріях темніють, як застигли чорні хмари, або мріють сяючими верховинами.

Що ми знаємо про Хакасію? Дуже мало, значно менше, ніж хакаси про Україну. Далеко, надто далеко вона від нас. Один із колгоспів Черкащини зав'язав було дружбу з хакаським улусом, та зв'язок не витримав випробування відстанню. Хакаси з гордістю кажуть, що їхня область міститься в самому центрі Радянського Союзу: від них і до Москви і до Владивостока однаково — по чотири тисячі кілометрів з гаком.

Хакаси — древній східний народ і разом з тим чи не наймолодший з усіх народів нашої багатонаціональної країни. Коли ознайомишся з Хакасією, побуваєш в її селах, поговориш з інтелігенцією, геологами, фольклористами, археологами, тоді зрозу-

мієш, звідки такий молодий ентузіазм, пафос освоєння своєї землі у цього народу! Освоюється історія, корисні копалини, цілина, садівництво, зрощення...

В дожовтневі часи Хакасія не мала власного імені. Племена, яких ріднили спільні риси побуту, мови, способу життя й історичне минуле, були розрізнені адміністративним поділом і зневажливо іменувались «кочівними іншородцями». Мабуть, через те, що надто тяжким було давнє минуле хакасів, вони з особливою шанобливістю бережуть його пам'ятки. А цими пам'ятками найчастіше є надмогильні кам'яні плити. Особливо їх багато в степу, побіля річок, де зі споконвіку водили свої табуни й отари предки хакасів — єнісейські киргизи. В долинах рік Єнісею й Абакану давно було розвинене плужне землеробство і скотарство. Татари, підкоривши жителів теплих долин і розкішних пасовиськ, привели до занепаду життя цього краю. Нескоро воно поправилось, але тут монгольські хани, чинячи опір російському проникненню в Сибір, почали зганяти за Саяни увесь люд, винищувати його за непокору.

Самодержавство забезпечило хакасам захист від ханських грабіжницьких наскоків, але не дало їм самоврядування. Навпаки, все робилося для того, щоб обернути місцеве населення в християнство, асимілювати його. Так одного дня в 1876 році насильним загоном у річку Аскиз було охрещено 3000 хакасів, при цьому всіх чоловіків наіменовано Володимирами, а жінок — Маріями.

У 1923 році, вперше за всю свою багатовікову історію, хакаський народ дістав від радянського уряду свою адміністративну самостійність — було утворено Хакаський національний округ, що в 1930

році став автономною областю. «Іншородці», «абаканські татари», «снісейські киргизи», «сибірські калмики», як називались ці смагляві добродушні й гостинні люди, що жили вже напівосідло улусами — селами і випасали худобу та вирощували хліб, а в містах працювали поруч із росіянами на руднях і в шахтах, тільки завдяки великій соціалістичній революції здобули рідне ім'я, право консолідуватися, розвивати свою культуру, літературу, науку, дослідити свою історію. Це було народженням нації, бо лиш тепер, у 1924 році, склалася хакаська писемність, а згодом вийшли у світ граматики хакаської мови, правопис, словники. У 20-ті роки зародилася хакаська література, в сорокових роках засновано Інститут мови, літератури й історії Хакасії.

Ось чому народ, що населяє «Сибірську Італію», переживаючи нині щасливі роки свого становлення, свого повного відродження, охоплений таким високим ентузіазмом освоєння і творчості.

Коли бригаді письменників і журналістів в обкомі партії перерахували великі будови семирічки, розміщені на території Хакасії, всі були приємно здивовані і просто розгубилися перед вибором, куди ж поїхати. Від м. Абакана до Тайшета прокладається залізниця. Це там, розмічаючи трасу, трагічно загинули в водах бурхливої річки Казир три молоді геологи — Олександр Кошурников, Кость Стофато і Олексій Журавльов. Залізниця, проєктована ними, крокує через ріки широкими мостами, пронизує гірські кряжі тунелями. Перші її станції названі іменами геологів. Абаканський рудник видобуває руду для одного з найбільших заводів країни — Кузнецького металургійного комбінату. В долинах ріки Іюс провадяться археологічні розкопки. Хакасія виро-

щує кукурудзу, цукрові буряки, пшеницю, тютюн, славиться цілиними радгоспами, науково-дослідною сільськогосподарською станцією, зразковими відгонними таборами, що знаходяться за сотні кілометрів у тайзі. Як все це побачити?

Стареньким «Москвичем» контори «Росводпроекту» їдемо в степ — у колгоспи, на зрошувальні системи, на дослідну станцію. З нами — великий знавець сільського господарства Хакасії і поборник зрошення — енергійна, начитана людина — Олег Вікторович Яворський. Йому було два роки, коли батько виїхав із Києва в Томськ. Там Олег Вікторович закінчив технічний вуз і вже понад двадцять років, вважаючи себе корінним сибіряком, живе й працює в Хакасії. Вчора на зустрічі письменників із керівними працівниками області він висловив ряд сміливих думок про розміщення промисловості в Красноярському краї, про поливне городництво, критикував господарські органи за недооцінку зрошення. Він довів, що в області тільки наполовину використовуються можливості зрошення і через це колгоспи й радгоспи недобирають щороку сотні тисяч тонн хліба та кормових культур.

Щоб згладити неприємне враження від його виступу, хтось кинув репліку:

— Наговорив сім верст до небес!

Хто ж усе-таки має рацію? Чи справді поліпшення зрошення, такого важливого для Хакасії, є проблемою? Хочеться вникнути в зовсім незнайому справу, зрозуміти її, стати на чийомусь боці.

Тихі, теплі липневі ранки в долині Абакану, такі ж, як і на Київщині. Сонце тільки встало із-за гір, і вже розтанули сизі тумани поміж верболозами, що густою стіною ростуть по березі ріки. В поле

ідуть люди із сапами, їдуть машинами на сінокоси. В око впадає малолюддя: такі широкі лани довкола і так мало трудівників порається на них.

— Оце в нас і є проблема проблем, — говорить Олег Вікторович. — Вода, гадаєте, чому не доходить від каналів до посівів? Не завжди є кому її спрямовувати. Я знаю це. Але не говорити про недооцінку зрошення не можна. Обласне начальство плентається за низами у цій справі. Голова колгоспу посилає людей на сінокіс, щоб вихопити до жнив сіно. Якщо він цього не зробить, йому перепадє по перше число. А коли не поллє посівів і скаже, що нікому було, його помилують. І начальство тут попускає. Зберуть менше хліба — ну, що ж, мовляв, не вродило, не доглянули, а не вистачить сіна для худоби — голову знімуть, як кажуть. Ми, водники, все це бачимо, розуміємо, однак наполягаємо на тому, що пора кінчати з таким становищем, коли вода протікає каналами повз ниви, а на нивах в'яне збіжжя. Хакасія тепер зрошує приблизно 50 тисяч гектарів посівів, а на кінець семирічки має подвоїти ці площі. Це план, урядове завдання! Значить, треба ламати застарілу традицію. У вас там, на Україні, та й в Узбекистані, в Таджикистані всю увагу зосереджено на тому, щоб прокласти нові канали і підвести воду до полів, а в нас вода часто з каналів викидається в одводні озера — колгоспи не встигають забирати її. От вам і суперечність виробничого порядку. У вас на Інгулецькій системі вже застосовують в управлінні телеавтоматику. Читаємо. Ми теж досягнемо цього, досягнемо обов'язково. Ага, зупинимось ось тут на хвилинку.

Шофер звернув із грейдера, машина стала серед якихось покручених, осунутих неглибоких канавок.

— Ми з вами на колишньому дворикі знатної особи...

Так, це ж тут недавно виявили цікаву історичну пам'ятку. Днями сюди приїздили журналісти, все зафотографували.

Під ногами хрускають залишки й уламки черепиці, перевезеної сюди багато століть тому на верблюдах.

Подвір'я колгоспу, мабуть, однакові в Прибалтиці і в Тувинській області. Розібраний трактор печеться на сонці, тесляри лагодять віз, біля комори щось одержують люди. Пахне пилом збита масна земля. Скрізь розкидано залізниччя, деталі, дерево. Але в колгоспі імені Леніна, де ми зупинилися, на подвір'ї стояла ще й така споруда, яку рідко зустрінеш: величезний, як площа в місті, огорожений тином новий паром з тракторним двигуном і довжелезними веслами. Сконструювали його і зробили місцеві майстри — ним будуть перевозити сіно й худобу з того берега Абакану.

Голова правління, колишній райвоєнком, тридцяти тисячник Михайло Павлович Кошуба, уже сивий, але моложавий на обличчі чоловік, морочився біля мотоцикла.

На стінах у конторі — красномовні діаграми, грамоти: колгосп імені Леніна один із передових. Орної землі 8,5 тис. гектарів, стільки ж пасовиськ. Все господарство проти 1954 року зросло вдвоє — посівні площі, надої, урожаї, здача продуктів. А як використовується зрошення?

Голова чомусь зніяковів. Він навів кореспондентам такі запаморочливо високі цифри, а їм — зрошення. Що ж тут пояснювати? Можна зробити щороку два поливи на площі кількох тисяч гектарів. Води

бери — скільки хочеш. Поллемо пшеницю — дасть 17—20 центнерів з гектара, не поллемо—10—8 центнерів, не більше. Грунт супіщаний, припече — все вигорєє.

— Може, поїдемо на степ?

— Поїдемо!

За мотоциклом ледве поспіває наш «Москвич». Але чому ж він не зупинився ось тут? Олег Вікторович сам подав йому знак. По головному каналу Абаканської системи плине чиста, прозора вода, схили каналу в буйній рослинності. А поряд — в'яла, посиніла, не вища як на долоню од землі пшеничка. Поїхали далі. Тут зупиняється першим Михайло Павлович Кошуба. Пшениця — стіною, свіжа, зелена, соковита. І поряд — кукурудза. Чіткі квадрати, високі стебла. Ось і цуркові буряки. Теж чудові. Все це поливається, доглянуто. До річі, над плантацією цукрових буряків тримають шефство працівники обкому партії — приїздять на прополку, поливку...

— Яскраві в тебе, Кошубо, діаграми на полі, — говорить не без іронії Яворський.

— А в кого вони з моїх сусідів інші? — запитує голова артілі.

— В калінінців усе полито.

— Не встигаємо.

— А бригада по зрошенню є?

— Є. На сінокосі.

— Про що я вам говорив? — звертається до нас Олег Вікторович і бере під руку Кошубу. Вони вдвох далеко йдуть понад високою арнауткою і довго розмовляють, розмахуючи руками.

Збуджений Михайло Павлович хоче, щоб і його думки потрапили до кореспондентських блокнотів. Та вони й справді важливі й актуальні.

Він цілком згодний з тим, що в його колгоспі зневажають зрошення. Але де, скажіть, будь ласка, поливальні машини, дощувальні установки, які так потрібні колгоспам? Де ваші, київські, чудові екскаватори, без яких не можна тримати в догляді канави? Чому все це й досі важко купити колгоспові? Скільки разів просили відпустити їм ці знаряддя для механізації праці? Тільки з ними можна надолужити нестачу робочої сили. А ще потрібні невеличкі електромотори для токів і майстерень. Гвіздків теж не завжди дістанеш в Абакані...

Ми попрощалися з цим запальним, сивим і молодим душею чоловіком у полі, кілометрів за вісім від села.

— Це межа вашої артілі?

— Ого, до межі ще далеко!

Тернув рукою волосся, пригнувся і дав повний газ мотоциклові.

На шляху встала хмара куряви.

Їдемо за перевали сизих гір. Старий «Москвич» видирається на пологі і гладеньке, як боки валуна, узгір'я. Там, на верховині, відкривається широке рівне плато, засіяне вівсом і ячменем. Лиш за третім перевалом кінчилися сліди степу.

Біле й акуратне радгоспне селище. Озеро, молоді деревця. Он отара овець — наче білі камінці розкотилися. Внизу, біля потоку на коні сидить дівчина. На ній майка, що облягає круглі груди, чорна розкльошена спідниця, кількома косичками заплетені коси. Вона сидить у сідлі і щось вишиває на білій, як сніг, матерії, її смагляві руки здаються зовсім чорними.

За перевалом ще зустріли дівчину верхи. Підносить руку, зупиняємось. На очах у дівчини сльози.

— Не бачили коня? Такого, вороного?

— Ні.

— Но-о!— рвонула з місця і поскакала.

У глибокій гірській долині, за десятки кілометрів від сіл в самотньому будиночку роками дружно живуть дві родини — батька й сина Кусканаків. Один із них водний об'їждчик, що наглядає за каналом (шумить день і ніч під вікнами в скелях!), а другий пасе колгоспну отару. Коли до будинку під'їхала машина, з двору вибігло п'ятеро малих і закустраних чорних дітей. Шостого ніс на руках молодий батько.

Старий підійшов, привітався, впізнав водного начальника і сів на камені. Не обзивався, аж доки не заговорили про воду.

— Біля трьох осокорів джерело було добре, начальнику. Вода утікає від людини в землю. Упустиш її, начальнику, не спіймаєш скоро. Отари в горах — джерело треба.

Коли повертались додому, Яворський, уже втомлений поїздкою, показував з машини сліди давніх зрошувальних систем, якими користувалися хакаси-баї, і розповідав, як під час війни методом народної будови споруджувався перший великий канал у Хакасії. На людях замерзав мокрий одяг, вони ночували в холодних, виритих наспіх землянках.

То чому ж добута такою працею вода не вся йде на поле? Ні, це таки справді місцева проблема, і її, очевидно, розв'яжуть найближчим часом.

Побувати в Хакасії й не одвідати Григорія Жульміна — це було б несправедливо.

Якщо ви зайдете в абаканський краєзнавчий музей і признаєтесь, що ви з України, вас неодмінно підведуть до портрета молодої людини з трьома орденами Слави на грудях і скажуть:

— Григорій Жульмін. Визволяв Україну. Врятував від розстрілу групу людей.

Так сказали і мені. Я вирішив з'їздити в Чорногорськ, почути від хакаса-героя, чим він прославився в боях, спитати, що хоче передати тим краям, які визволяв під час війни.

Григорій Жульмін — розвідник Гришка. Про його життя й подвиги можна написати захоплюючу книгу для молоді. Його батько — старий комуніст, учасник громадянської війни, заслужений чорногорський шахтар. Григорій перед війною закінчив фабрично-заводське училище і працював слюсарем. На шахті. На фронт пішов добровольцем як комсомолец. Солдатом-гвардійцем брав участь у незліченних боях на Кубані, на півдні України. Перший подвиг, що прославив його, Гришка-розвідник здійснив на річці Інгулець. Після цього відзначився у боях за село Кандибине, відоме тим, що його змалював у своєму оповіданні О. М. Горький, і слідом за цим проявив високий героїзм при штурмі Дністра. Проходячи з боями Україну, хакас Жульмін запам'ятався багатьом нашим степовикам, на очах яких проявляв відвагу і безстрашність. Тут, на Україні, командування прикріпило до його грудей всі три ордени Слави.

Перед тим, як розповісти про побачення з Жульмінім, мушу згадати про несподівану розмову в чорногорському міськкомі партії.

— Жульміна вдень важко знайти — чоловік на роботі, — сказав працівник міськкому, вислухавши мої побажання. — Та щось придумаємо. А поки що я познайомлю вас із однією людиною.

За кілька хвилин до кімнати увійшов молодий білявий чоловік у розстебнутій сорочці. Блакитні очі світилися теплою приязню.

— Цікавитесь Жульмінім?— спитав він, подаючи руку.— О, після поїздки на Україну він став ще відомішим.

— Якої поїздки?

Чоловік похмурнів.

— Бачу, ви не зовсім уважно читаете свою пресу,— сказав співбесідник.— Про поїздку Жульміна рік тому писали всі українські газети. Звісно, можна було й не помітити. Я дуже радий, що ця поїздка відбулася.

Ми познайомилися. Журналіст Вадим Жилкін розповів мені ось про що. З Гришею Жульмінім, якого в дитинстві прозивали «Гриба», чи не за його малий зріст, Жилкін товаришує зі шкільних років. Під час війни друзі були на різних фронтах, а коли Григорій повернувся в рідне місто з трьома орденами Слави, Жилкін, уже ставши журналістом, вирішив обов'язково написати про нього. Заговорив з Жульмінім про його подвиги, а той, виявляється, забув чи не пам'ятав, де й коли він відзначився.

— Ну, перший орден тобі дали за що?— поспитав його Жилкін.

— Щось не пам'ятаю. На ріці Інгулець, здається, і село так само називалось... У німців ми відбили групу людей, яких вели на розстріл.

— Де ж це було, де, скажи певніше!— просив його друг.— Люди того села на Україні знають щось про тебе?

— Як же не знають? Цілий день ми стояли там, з хати в хату запрошували. Тільки й чув: «Товаришу Гришка-калмик, до нас завітайте». Це мене так в полку звали, люди й собі...

— А про те, що ти живий і здоровий, що ти сибіряк із Хакасії, з нашого Чорногорська, гадаєш, їм не

цікаво довідатись? А тобі хіба не буде приємністю дізнатися, де зараз ті люди, яких ти врятував?— напосідав Жилкін.

Тепер журналіст і колишній розвідник обидва збагнули, що якби й справді встановити зв'язок із тим далеким селом на Інгульці, це принесло б радість багатьом. І Жилкін почав розшукувати село, в якому Жульмін учинив героїчний подвиг разом зі своїм другом Анатолієм Ємельяновим.

У листах до відділу нагород Міністерства збройних сил в умовно назване село Жилкін детально викладав обставини і події, про які йому розповів розвідник.

Це було в березні 1944 року. Група радянських бійців переправилась вночі через річку Інгулець і сміливим наскоком на німецькі пости захопила «язика». Перед тим, як повертатися назад, зайшли до крайньої хати ще про дещо розпитати. Раптом бачать: попід самими вікнами есесівці ведуть групу цивільних громадян із зв'язаними руками.

— Божечко!— зітхнула жінка-господиня.— І цих постріляють...

Командир групи капітан Мирошніченко наказав Жульміну і Ємельянову знищити есесівців, а сам відразу ж вирушив до своєї частини, щоб у разі необхідності повернутися сюди з підтримкою. Жульмін і Ємельянов у світанковій імлі подалися вслід за сумною колоною. Їх було двоє, німців-конвоїрів — п'ятеро: на кожних трьох арештованих один збройний охоронець.

Розвідники швидко обрали зручне прикриття й домовились, як діятимуть. Колона наближалась. Приречені на смерть люди — худі, побиті, обшарпані, закривавлені. Як розповідала жінка-селянка, це були

активісти, передові люди з довколишніх сіл. Вирішальний момент настав. Жульмін рвучко підводиться, кидає команду: «Люди, падайте на землю, ми — свої!» І січе з автомата по передніх вартових. Ємельянов стріляє по задніх. Один із есесівців уцілів, відстрелюючись, став тікати до села. Врятовані кинулися до бійців. Та ось від села мчить загін німців. Спалахує нерівний бій. Розвідники стійко відбиваються. Останні патрони й гранати. Обидва вже поранені. І раптом — наші кулемети, наші міни! Це Мирошниченко переправився через річку. Того ж дня червоний прапор замайорів над селом.

Журналіст чекав відповіді на свої листи, вони прийшли, але в них називалися зовсім інші села, а не ті, які назвав Жульмін. Він писав знову, чекав, уточнював і нарешті вирішив сам з'їздити на Україну і таки розшукати село, в якому все те відбувалося. Трапилася нагода, Жилкін їхав на курорт у Трускавець і по дорозі завернув у Київ. У адміністративному відділі Президії Верховної Ради України з'ясували, що невеличке село, яке називав Жилкін, розбудовувалося і злилося з більшим і тепер має іншу назву. Щасливий журналіст подзвонив до розшуканого села по телефону.

Два тижні гостював на Миколаївщині запрошений обласними організаціями Жульмін Григорій. Був дорогою, жаданою людиною в селах, у родинах, які пам'ятали його. На фотознімках він стояв поруч із трактористами, вчителями — синами й дочками тих, кого він зі своїм товаришем врятував від загибелі.

Вадим Жилкін розповів мені майже все, що хотілося знати про Григорія Жульміна.

— Я тепер знаю про нього більше, ніж він сам знає про себе, — жартує наполегливий журналіст.

Але ми з ним усе-таки розшукали героя на роботі — в ремонтних майстернях, на околиці, за шахтарськими селищами.

Чоловік, низький на зріст, широкоплечий, чорноокий, смаглявий, стояв перед нами з молотком у руках, привітно усміхався й позирав то на мене, то на свого друга.

— Якщо Вадим побув з вами, мені нічого додати про себе, — жартує Григорій. — Передайте привіт моїм давнім і новим друзям із Миколаївщини.

Його вимурзана рука була міцна, гаряча і щира.

Якщо хочете наочніше уявити, якою буде Хакасія в найближчому майбутньому, треба одвідати її науково-дослідну станцію. У ній вісім відділень, працює 56 науковців. Засновано її на цілині, де ріс полин, тіпець і ковила. Тепер на цих землях розв'язуються проблеми підвищення врожайності пшениці, кукурудзи, цукрового буряка, городніх культур, розвитку садів. Науково-дослідну роботу тут очолює хакас Михайло Гаврилович Тазинбаєв. Ділянки його дослідів сьогодні в мініатюрі нагадують усю Хакасію в майбутньому. Такими, як тут, високоврожайними посівами, садами, лісосмугами незабаром вкриється Хакасія.

У питомнику станції Петро Фадейович Фомін, сибіряк плоттю і кров'ю, покаже молоді вишеньки, сливи, груші, коркове дерево, клени, дубки, ясени, горіхи, в'язи і кущі бузку, троянд... Це він їх викохав, виплекав і вже, як чудодій, розсіяв тисячами саджанців по всій області. Раніше все це не культивувалось у Хакасії. Старожили завжди скаржились на те, що тут ні яблуньки, ні грушки, ні вишеньки — все вимерзає. Тепер Хакасія матиме свої сади зі своїх оригі-

нальних сортів і гібридів. У це віриш, бо його вирощено за десяток кілометрів від Абакана.

Хакасія — земля казкового майбутнього...

Вугілля добуває вода

Людський розум дає рух потужним механізмам, спрямовує політ супутників, визначає місце і час вибуху, який обрушить скелю. В гідрошахтах вугілля добуває теж не людська фізична сила, а розум. Твердий, як камінь, пласт довбає не залізо, а дужий струмінь води.

Дуже просто? Безперечно. А хіба принцип реактивного двигуна не є набагато простіший за турбогвинтовий? Хіба будівництво будинків і мостів з наперед виготовлених деталей не є справою простішою, за укладання на місці арматури й бетону? В цій простоті — конденсація мислі, технічного досвіду, знань, і ця простота дається в техніці лише на певному етапі розвитку.

Технологічний процес, розвиваючись, надто нагромаджується. І от на зміну багатоопераційному процесу приходить малоопераційний. Від нього один крок до повної автоматизації. Коли можна буде побудувати вугільну шахту повної автоматизації головних вузлів, тоді це вже буде не шахта, а гідроблок. На такій шахті під землею працюватиме лише одна зміна, яка готуватиме робоче місце автоматам...

Це були пояснення, роздуми і мрії разом. Доктор технічних наук професор В. С. Мучник живе в цьому складному світі шукань. І хоч наша розмова велася в стінах Всесоюзного науково-дослідного інституту гідровугілля, з вікна якого видно цехи Кузнецького

металургійного комбінату і — далі, за ними — терикони шахт, усе-таки чомусь не вірилося, що можна такий складний, громіздкий виробничий цикл, як добування вугілля, спростити і полегшити.

Ми сидимо за круглим полірованим столиком. Розповідь доктора наук переривається — йому часто дзвонять із шахт і установ. Поки він розмовляє по телефону, можна оглянути кабінет.

На стіні велика карта розвитку гідродобування вугілля. Там позначені шахти, проектні організації, науково-дослідні інститути, заводи, що виготовляють обладнання. Трикутники, кола, різноколірні квадрати. Караганда, Челябінськ, Кузбас... Найгустіше значків у Донбасі.

Директор інституту повертається до бесіди.

— У наші часи темпи прогресу визначаються темпами експериментів,— говорить він, і в його чорних очах ніби одсвічує згусток щойно висловленої думки.

Все, про що він повів далі, ілюструвало цю думку. І справді, спосіб гідродобування вугілля народився в тісній співдружності теорії і практики. Інститут створено у вугільному районі. Інститут не тільки досліджує й експериментує, а й проектує, виготовляє технічну документацію, підтримує широкі зв'язки із заводами. Потрібно було два роки, щоб побудувалися шахти нової технології, щоб усе перевірилося в роботі. Випробування завершилося перемогою. Шахта гідродобування може дати вугілля в три-чотири рази більше, ніж звичайна. Тонна добутого за допомогою води вугілля коштує на 35—40 процентів дешевше. Поза всіма цими показниками над усе має цінуватись те, що робітник у такій шахті не знатиме пилюки, тісноти, небезпеки.

— Все це доведено вже не в обсягах експерименту?— запитує хтось з співрозмовників.

— Так.

— І як поширюється цей спосіб?

Наша бесіда продовжилась на Красногорівській шахті. Учений, одягнутий у спецілку, в шахті був своєю людиною.

Ми — в забої. Тут немає комбайна, транспортерів, численних дротів проводки, шлангів. У підготовленій лаві стоїть один гідромонітор, схожий на дрібнокаліберну гармату. До монітора підведена трубами вода. Механік-моніторник потужним струменем січе лоб забою — і вугілля кришиться! Водяний пил як туман вивопнює лаву. Вода стікає вниз, несе вугілля з собою. Десь там далі механізми роздрібнюють великі шматки, а потужні помпи разом з водою виносять пульпу на-гора.

Шлях вугілля від пластів до поверхні став коротким, простим, добування його полегшеним. Відразу стали непотрібними транспортери, вагонетки, електровози, рейки, складне електрообладнання, підземні станції, майстерні...

Гідромоніторник на кілька хвилин припинив роботу. Ми всі пройшли в лаву. Мокре вугілля поблискує од світла наших ламп. І раптом всі помічаємо, як тут тихо. Тиша підземелля! Не чути гуркоту вагонеток, дзеленчання зчепів, шуму транспортерів. Тихо. Тільки десь дзюркотить струмочок. Та ось знову забурхала вода, затріщали пласти, заторохтіло в жолобах сяєuche вугілля.

На певній відстані од забоїв гудуть дробарки, потужні помпи. Ці установки замінили собою похилі стволи, ціле велике підйомне господарство. Вугілля на-гора тепер немовби вистрелюється!

Товсті труби лежать на поверхні землі, по них тече вугілля до збагачувальних установок. По цих же трубах його можна транспортувати за десятки й сотні кілометрів.

Ангара, Байкал, степи Хакасії, світле, осяяне ім'ям Ілліча село Шушенське. Багатокілометрова долина шахт, міст і селищ, яку називають Кузбасом. Усе це назавжди відклалося у пам'яті своєю величчю, красою, масштабами творення нового.

Неосяжний ти, казковий краю — Сибір!

1959

Вітру вітровіння

Збори закінчились пізно. Ми з Павлом Григоровичем Тичиною вийшли з приміщення на вулицю, коли надворі вже був холодний, вітряний осінній вечір.

Я кинувся перепиняти таксі.

— Нащо? Не треба,— майже благально промовив Павло Григорович.— Підемо пішки. Пішки ходімо.

Він обстебнувся, закриваючи груди. Ми йшли повз високі будівлі готелю «Москва» і Жовтневого палацу.

— Підемо пішки,— повторив Павло Григорович.

Мені здалося, він переконував сам себе в тім, що і зараз, на цьому гострому вітрі, йому приємніше йти по рідному місту, ніж їхати, приємно долати пориви вітру і дивитись, дивитись на ясні, роздмухані електричні вогні, які так рясніли на пониззі.

Ми повертались із звітно-виборних партійних зборів Співки письменників. Десять там, у просторій залі, відлунали виступи промовців, сперечання, численні справи, які гаряче обговорювались і оцінювались сьогодні. Павло Григорович був обраний до президії зборів, уважно слухав промовців, а під час перерв обмірковував з письменниками почуте, багато говорив про роботу з молодими літераторами.

Тепер я йшов поруч із ним і думав про нього. Якось недавно, перебуваючи на Дніпропетровщині, я почув від одного колгоспника:

— А як там Павло Григорович?

Це запитання наче й зараз долинуло з далеких просторів. «А як там Павло Григорович?»

Справді, наша преса дуже мало пише про те, як живуть, що творять, чим заклопотані, як себе мають наші корифеї української літератури й мистецтва. А вони, старіючи, творять, працюють, ідуть навстріч вітрам...

Подумав я про це і якось по-особливому відчув близькість Павла Григоровича, кроки, голос, сивину, постать цієї славетної людини. Ось він, наш Павло Григорович, повертається з письменницьких зборів, іде по вулиці з потоком киян. Він дав згоду поїхати до Ірпеня, щоб там відкрити семінар молодих поетів, прозаїків і драматургів, пізніше — побувати на Київській ГЕС, щоб узяти участь у зустрічі літераторів з творцями цієї споруди.

Мабуть, вітер навів йому спогади юнацьких літ.

— Студентами ми носили сукняні накидки. Тепер державі дорого коштувала б така форма, бо дуже багато в нас навчається, дуже багато. А форма у студентів — це гарно! І для дисципліни важить.

Він згадує, як у молоді роки грав на сцені, як доводилося бути помічником режисера і — це входило в його обов'язки — стояти контролером на вхідних дверях. Пожвавішав, освітився тими давніми юними літами.

Ми вийшли на Хрещатик. Тут пробігали автомашини, тролейбуси, вирував люд. Павло Григорович примовк, задумався. Може, спам'ятались йому, постали перед очима руїни, чорні коробки будинків? Може, згадалось, як тоді, двадцять літ тому, він з Сосурою, Панчем, Рильським, Смоличем працював на відбудові Хрещатика?

Люба сестронько, милий братику,
Попрацюємо на Хрещатику!

Станція метро.

— Втомилися? Поїдемо?

— Ні, підемо!

І сама вливається в розмову тема творчих турбот. Кілька років тому, це ж було так недавно, Павло Григорович зі студійцями «Молоді» спускався до тунелю, розмовляв із прохідниками. Згадався йому рукопис, який чекає на нього дома. Я сказав про паузу, яка настає в роботі. Він немов стрепенувся:

— В письменника буває пауза! Без неї не можна. Пауза потрібна і в мові, і в творчості. Після неї і слово, і голос стають виразнішими... Почато багато, а для вечірньої роботи не стає сил.

Ми піднімалися по вулиці Леніна до вулиці Рєпіна. Йшли повз будинок, в якому перед війною містилась Спілка письменників України. Він поглянув на вікна, на двері.

— Літа минають. Скільки імен, зустрічей, радостей пов'язано з цим будинком!

Мені здалось, що його очі зволожились.

Якось жінка наблизилась до нас.

— Це ви, Павле Григоровичу!— голосно, щасливо, збуджено обізвалась до нього.— Ви, ви. А я наздоганяю і ніяк не розпізнаю, ви чи ні. Така рада, що бачу вас.

— Спасибі. І мені дуже приємно. У Міністерстві освіти часто бачились. Давненько, правда...

Вони тепло розпрощалися, і Павло Григорович якийсь час зосереджено мовчав. І коли, нарешті, заговорив, то зовсім про інше.

— Оце ж письменники бригадами їздять до областей, зустрічаються з робітниками, колгоспниками. Як це добре! Скоро, мабуть, у Київській буде... Неодмінно поїду...

Зупинились біля його будинку. Темні вікна. Тиха вулиця. Вітер. Павло Григорович знову запнув груди. І мені згадалось:

Ах, нікого так я не люблю,
як вітру вітровіння,
його шляхи, його боління
і землю,
землю своєю.

Давно народилися ці рядки. Та вони завжди чуються мені в шелесті листя, штормі моря, прибоях колосистої широкої ниви.

Поет і сьогодні йде з життям, назустріч його вітрам.

— Чуєте, як шумлять дерева?

Він прислухався до співу осені, як прислухаються до тремтіння камертона.

Прощалися.

— Ага, візьміть ось же на гостинець своїм,— Павло Григорович вийняв з кишені щось загорнуте в білий папір.— Це Лідія Петрівна поклала мені. Яблука. Не знадобились. Ви ж почастиували мене в буфеті ряжанкою. Візьміть. Вони свіжі, чисті.

Я стояв перед ним з двома яблуками в руках.

— На добраніч, Павле Григоровичу!

— На добраніч!

Я йшов і весь час відчував у руках його яблука. «Вони свіжі, чисті...» Так сказати міг тільки він. Тільки він.

Думалось: як у взаєминах між людьми багато важать простота, щирість, ласкавість...

I

Йосип Федорович ніколи не думав, що він несе в собі маленький відсвіт великого російського поета. А виходить, що так. І з'ясувалося це якось несподівано.

Одного вечора Йосипа Федоровича покликали до клубу. Коли він прийшов туди, там уже було чоловік з десять дідів, його ровесників, а за столом розклали якісь папери і книги незнайомі люди.

— Ага, ось і Кравченко,— зраділо повідомив учитель,— можна й починати.

Незнайомі — наукові працівники з Києва — попросили розповісти, хто чув від своїх дідів і батьків про поета Пушкіна. Діди довго знижували плечима, а потім схилились на ціпки і думали.

Важко ворушити стару пам'ять. Та коли в ній є щось близьке серцю і дороге всім людям — чи давня бувальщина, чи слово добре, чи казка,— довічно ясніє воно в просторі пройдених літ. Пригадали старі Давидових і тих людей, які бували в них. Хоч і давні ті часи, але донесла народна пам'ять дещо і про Пушкіна. Його пам'ятали кам'янчани. Не довго він гостював у Давидових, але кожний раз, коли виходив на скелі, в сад, на вулицю, коли бував на базарі або просто стрічався з людьми, всюди і перед усіма виказувалось його велике, щире серце, любов до простого люду, його веселість. І все, що він тут залишив у розмовах, усе, що почули кам'янчани від нього, лягло глибоко в душу. З роками воно проросло новими плодами, змінилося, але передалося

поколінням переказами, легендами, витворами людської думки.

І діди розповідали, як Пушкін ходив понад Тясмином і щось записував до книжечки, як заспокоїв якусь налякану дівчинку.

Останнім обізвався Йосип Федорович.

— Ще як малим я був, то дід мій наломлював мене до грамоти,— вів Йосип Федорович.— А я, було, послухаю трохи, прокажу ази та буки і почну соватись на лавці. Бачу, хлопці йдуть на ковзанки... От мені, було, дід і каже: «Є кому тебе вчити, а ти не хочеш. А колись у нашому селі не було кому й літери показати». А я візьми та й спитай діда: «А хто ж вас, діду, навчив писати?» Дід якось притих, довго мовчав, думав, а потім і повів мені. А я взяв те до голови та тепер і вам розкажу. Мій дід, бачте, служив колись хлопчиком на кухні в Давидових. А як він туди попав? А ось як. Було їх у батька два сини. Жили отут, де й тепер я живу, тільки в землянці, яку ще я застав. Та як забрали його на війну, не знаю вже на яку,— чи то на турецьку, чи на французьку, то він там і голову поклав. Осталась жінка з двома дітьми. А через рік померла й вона з хвороби. Тоді одного хлопчика забрали і одвезли десь аж у Бессарабію, в кантоністи якісь зачислили, а другий, тобто мій дід, найнявся до Давидових на двір. Вони його, як малого, й тримали на кухні в поміч кухареві.

Ото про ті часи й розказав мені дід. Приїхав, каже, якось до Давидових один молодий, такий бистрий, примітний, з густими кучерями панич. Як я йому подавав щось до столу, то аж хотілось йому в очі глянути: не боявся його. А одного разу він зайшов на кухню. Я саме тоді сидів у кутку і плакав —

дісталось мені від кухаря за недоми́ті ложки. От панич той нахилився до мене та й ну розпитува́ти, чого я плачу, де мої батько і мати, що я їм, де сплю. А під кінець спитав, чи не хотів би я навчи́тися грамоти. З того дня він мене гукав до себе в кімнату і показував азбуку, навчав писати і рахувати. І так бився зі мною, доки я не прочитав йому кілька слів. А потім він ще приїздив, про мене згадував, доучував. Тоді вже я сам ухопився за діло, бо інтерес мене взяв. Отак і просвітив він мене на все життя. Коли я брав у руки книжку чи олівець, а на мене, мужика, люди з подивом дивилися, я пригадував того панича. Добрий був такий, що я вік прожив, а подібних не стрічав ніколи. Розпитував я потім, де він подівся. Дехто казав, що його, як і нашого пана, цар заслав до Сибіру. Я й повірив, бо добрих людей тоді влада не терпіла. Отака моя казка, онуче, казав дід, а тепер бери, лишень, олівець та виводь букву. Передам я тобі світло, що в душі маю від ясної людини...

II

Через кілька місяців старий Йосип Федорович Кравченко сидів у просторому залі, в Москві, серед десятків таких, які щось пам'ятали з переказів про великого поета. Поруч нього були сиві академіки, вчені, письменники, які досконало знали життєві дороги поета, його зустрічі з людьми, його листи. Йосип Федорович дивувався, як то можна стільки пам'ятати вченому, і знову хвилювався, коли виходив до урочистого столу, наперед всіх. Але жива легенда, яку чув від свого діда, добре пам'яталась йому, він вірив у неї і знову розповідав. Потім його

довго розпитували, скільки було йому років, скільки дідові, і після кожного такого розпиту дід почував, що погляди сивих академіків все ласкавіше зупинялись на ньому.

З тих пір у книгах, які розповідають про велике життя поета, з'явилося нове ім'я — ім'я Йосипа Федоровича Кравченка, колгоспника артілі «Жовтень» Кам'янської сільради.

Та з того часу змінилося трохи життя і Йосипа Федоровича. До нього часто почали приїздити кореспонденти, письменники, йому прислали книги. І він на старості літ по-новому полюбив літературу, розмовляв про неї з людьми, піонерами. Не раз ховала стара його окуляри, щоб не засиджувався до півночі. Ні, доки не дочитає до кінця чи до розділу, не кине книги. Цікавішим, просторішим стало життя його. І праця стала веселішою. Відзначився Йосип Федорович у бригаді, послали його ще перед війною на Сільськогосподарську виставку, і повернувся він звідти з грамотою.

Та ось гримнула війна. Німецькі окупанти загрюкали і в двері кам'янчан. Якось довідались вони і про те, що дід Кравченко писав у газетах про Пушкіна, що в нього є багато книг. Залишаючись в своєму селі з хворою старою, Йосип Федорович передчував, що чужинці будуть нищити всі наші культурні надбання, переслідуватимуть активістів. Але він гадав, що до нього вони стежки не знайдуть. Його хата стоїть далеко від дороги, маленька і непримітна. Та як почув він, що в музеї Пушкіна і Чайковського, де були і його статті, поселилася німецька жандармерія, затривожився.

Окупанти викидали надвір, під дощ, картини, скульптури. Солдати прикладами розбили скульптуру «Пушкін слухає кобзаря». Німці шукали комуністів, орденоносців, активістів, привели в музей собак, якими готувались виловлювати людей...

То були жахливі дні і ночі. Старий щодня чекав стуку в двері. Він заховав на горище книги, газети, грамоту. Але при думці про те, що ось-ось постане перед есесівцем, він ніколи не почував у собі боязні й роздвоєності. Він уже уявив собі ту розмову. Його заведуть в якусь темну кімнату, на столі перед бундючним офіцером лежатиме пістолет, за спиною стоятиме солдат з автоматом, а в руках офіцера газета.

І його незабаром покликали. Було майже так, як і уявлялося. Йому показали газету і книгу, в якій згадувалось його прізвище, і ввічливо спитали: «Для чого ви, пане Кравченку, так прославляєте російського поета? Вам доведеться написати щось зовсім протилежне...» Дід щурив тверді очі, не бажаючи своїм поглядом розлютувати офіцера. В нього кипіло в душі від того, що він побачив у музеї: обдерті стіни, залиті смородом кімнати. І дід сказав тихо, по-старечому незаперечно:

— Пушкін наш, український поет. Його родичі тут жили, він писав про Україну...

Офіцер спалахнув. Не чекав він від такого старого впертості. Замахнувся книгою, а потім розсміявся й присів на стіл.

— Смішно. Ти хочеш, щоб тебе примушували відмовитись від своїх видумок? Я вже бачив і таких, як ти. Один відразу нам сказав, що то за нього

написали. Ну, сива голова, давайте будемо говорити по-дружньому....

Йосип Федорович дійсно пригадав історію з одним кам'янчанином, який відмовився від своїх виступів у газеті з переказами про Пушкіна і пішов на службу до ворогів. Та в цю ж мить ожило в його пам'яті все світле, яскраве, що було зв'язане зі святкуванням ювілею поета: поїздки до Москви, розмови з ученими, свята в Кам'янці, ожили сонячні зимові дні з високим голубим небом і лункими піснями молоді на вулицях. Почув у ту мить і голос свого сизого згорбленого діда. Тому й сказав:

— Вся Україна знає, що я розказав про Пушкіна. Тепер то вже не моє, пане офіцере, а всіх людей, і одказатися від нього я не можу.

Офіцер наїжачився і готовий був стрибнути з кінця столу. Але в двері постукали. Зайшла ціла ватага німців, принесла якісь пакунки, пляшки. Офіцер наказав привести діда через кілька днів.

Він ховався по людях, на горіщі. Так його і не знайшли вдруге. А незабаром прийшло рідне військо. Старий водив бійців і командирів по Кам'янці, розповідав про Пушкіна, Чайковського, закликав людей зносити все до музею. Знову про нього згадали кореспонденти, письменники.

Минуло кілька років миру і праці. Зацвіла славна Кам'янка, мальовничішим став степ.

Такою зустрічала Кам'янка ювілей рідного їй російського сина. І як свідчення її любові до великого поета, випробуваної в століттях, сивий Йосип Федорович приніс на це свято живу, нічим не затьмарену легенду.

Шляхами спогадів

Чехословацькі нотатки

На прикордонній станції Чоп кінчилася радянська залізниця. Вагони переставили на іншу колію.

До купе прохилився наш провідник, товариський, жвавий пражанин, і повідомив:

— Поехали до Прага! Подати півечка?

Так почалося наше двотижневе перебування в Чехословаччині.

Поїзд котивсь у довгу ніч дедалі швидше, вагон кидало на стрілках станцій і станційок. За вікном пропливали вогні — близькі й далекі, розсипані по долинах і підняті на гори.

До Праги прибули опівдні. Я пам'ятав її з червня 1945 року. Тоді ще шумувала радість визволення, буяла розкішна природа. Тепер, узимку шістдесят дев'ятого, був чорний сніг, сірі будинки й дим над дахами та вежами. Різноколірні автомобілі, завше свіжі вітрини магазинів, і яскраве, непоступливе навіть перед двадцятиградусним морозом, модне вбрання пражанок.

Ми виборсались на замиську трасу. Було приємно бачити, як наш водій добре знав місто, його примхливі завулки, як вправно вдирався в потоки автомобілів і змикався з ритмом тутешнього руху.

Дорога текла й мерехтіла, до Праги й з Праги однаково вимоглива й напружена.

Лише тепер ми спитали наших товаришів про їхнє життя-буття.

— Усе гаразд! От коли б ви прибули бодай півроку тому...

В Центральній групі військ нас зустріли тепло й привітно. План поїздок і виступів у гарнізонах цілком збігався з нашими бажаннями — якомога більше побачити, зустрітися з воїнами, а розповіді про дні минулі й нинішні, про бойове життя, про зв'язки з чехословацькою громадськістю заклали добрий початок знайомству.

Моїм колегам В. Кондратенкові та М. Упеникові випала мандрівка по гірській області, мені — поблизу основного гарнізону. Повторювалось таке знайоме нам із війни кореспондентське життя серед солдатів і машин, тривоги, казарм та офіцерів з польовими погонями. Були виступи перед людьми в шоломах, бесіди в тісній кімнатці чи в наметі біля розжарілої «буржуйки». Ми сприйняли все це як звичайну, необхідну працю, яка кожному з нас нагадувала інші літа й інші краї. І вона, ця майже буденна праця, була для нас любою й значною, бо в кожній такій зустрічі й розмові проступала висока духовна схожість наших молодих офіцерів із синами народу, які в грізні роки Вітчизняної війни йшли на смертний бій.

А їхні розповіді були цікаві й зворушливі.

Для обладнання помешкань нашої частині потрібні були матеріали, інструменти. Чекати з дому — довго. Командир частини поїхав на найближчий завод. Поява радянського військового збудила прихильників зборищ. Директор вислухав командира.

— Приїдемо, допоможемо, — запевнив він.

Минув день, другий, і ось до гарнізону прибули спеціальні машини з автогенами, приїхали робітники. Наші воїни зустріли їх як побратимів. Почалася гаряча робота. З'явилися колонки, стикувалися труби,

ремонтувались приміщення. Директор заводу, молодий інженер-комуніст, керував бригадами сам. Прощаючись із воїнами, він попросив за всіма справами звертатися тільки до нього. Командир потиснув йому руку:

— А біди не накличете на себе? Адже є різні люди.

Директор сказав просто й переконливо:

— Для Радянської Армії, для нашої Комуністичної партії зробимо все, що в змозі, й ніколи ніяких ворогів не побоїмося!

Чеські робітники не раз запрошували до себе радянських військових і на свята, і в будні.

Стосунки з тією частиною населення, яка була підпала під вплив буржуазної пропаганди Заходу, тепер складаються заново. А в кого збереглися давні почуття, той відгукується до нас дружнім учинком і щирим словом. Чехословацькі воїни віддають на вулиці честь радянським офіцерам, наші їм.

Якось повертаючись із гірського району, наша машина зсунулась в кювет. Ніч, мороз. Ми почали «голосувати». Дві машини промчали, а третя зупинилась. Чоловік і жінка кинулися на допомогу. «Газик» витягти не вдалося, тоді вони запропонували підвезти нас.

В одному із своїх нарисів журналіст І. Жилін розповів історію старого теслі Кротера. Біля його села проводилися якісь роботи. Коли на галявину прийшли бульдозери, щоб вирівняти площу, Кротер саме щось майстрував удома. Бульдозерист не помітив посірілих вуликів його пасіки й перевернув одного. Побігли хлопці в село: «Чиї вулики?» Старий Кротер відклав набік рубанок, подерся на горб.

— О, я гадав, що всі вулики приорали,—усміхнувся дідусь.— Завтра перевезу їх на інше місце.

— Та ви що, діду! Вкажіть куди, ми самі переставимо.

Коли пасіку було перенесено, старий розхвилювався до сліз:

— Я знав росіян і раніше. Ви залишилися такими, як і були. Дякую вам, онуки мої.

Згодом бійцям потрібні були то якийсь інструмент, то інша господарська дрібничка. Кротер ні в чому не відмовляв. Якось прийшли до нього солдати цілим гуртом: чи не погодиться старий вирізьбити для них комсомольський значок? Ось він, цей значок.

— Зроблю, все зроблю.

Хлопці дістали матеріал. Коли хто з них заходив до майстерні, Кротер ховав усе від очей. Та настав час і він сам запросив до себе друзів. Посеред майстерні стояло щось укрите полотнинкою. То був майстерно вирізьблений барельєф В. І. Леніна.

— Я давно хотів зробити щось подібне,—тихо заговорив тесля.— Ленін любив людей і природу, в нього було велике серце. Ленін належить усьому світові, а в ньому живе й старий Кротер.

Після зустрічі з воїнами політпрацівник Агапов запропонував відвідати чехословацького авіатора — генерала у відставці, який мешкає поблизу.

Ми їхали тільки до льотчика, а познайомилися ж з усією родиною сивого Франтішека Ріпла. Не встиг тельнюкнути дзвінок, як нам назустріч вийшли батько й два сини — офіцери чехословацької армії, теж авіатори. Ще дорогою до цього села, схованого за кручами, Агапов розповів мені й про

старого Ріпла, і про його хлопців. Усі вони вже не раз бували в гостях у радянських воїнів, й Агапов добре знає виткий шлях до їхнього будиночка.

Високий, сухорлявий, сивий генерал Франтішек Ріпл. Схожий на батька, стрункий, сіроокий офіцер, досвідчений льотчик, теж Франтішек Ріпл. Ніжний, сором'язливий, готовий відгукнутися на кожний рух гостя, усміхнений майор Карел Ріпл, слухач військово-повітряної академії. Четвертий Ріпл, наймолодший, якого не було вдома, — теж військовий.

Батько й сини. Сокіл і соколята злетілися до рідної оселі. Я слухав їх, дивився й думав: написати б про їхнє життя книжку. Скільки пристрастей, борінь і мук, скільки прагнень і перемог зосереджено, втілилось високими людськими зразками в цій родині! Послухаймо ж у найстислішому викладі лише одну розповідь старійшини Ріплів — батька.

1924 року він вийшов з військового училища офіцером і потрапив до кавалерійської частини, хоч змалечку мріяв про літаки. Але в місті, де Ріпл командував ескадроном кіннотників, стояла авіачастина. Вільний слухач курсів пілотів — це теж неабияк. Так він і став льотчиком-винищувачем чехословацьких збройних сил. Прикордонний загін, куди його направили, наглядав переважно за тим, що діялось по той бік нейтральної смуги — на території гітлерівської Німеччини.

А діялось там незбагненне: крокували побіля самого кордону стрілецькі підрозділи, сунули танки, чітким строем пролітали ревучі «хейнкелі».

Над Чехословаччиною нависав зловісний Мюнхен. У країні дискутувалося питання: з ким іти — з Радянським Союзом чи з Німеччиною? Тоді впали

прикордонні стовпи, літаки не злетіли з аеродромів, льотчики розбіглися хто куди.

В ці дні Франтішек Ріпл і частина його однопольчан поклялися до переможного кінця боротися за визволення своєї батьківщини від фашистських загартників. Боротися, де б це не було. Через Угорщину вони пробрались у Югославію, звідти — до Франції, сподіваючись вступити у французькі повітряні сили. Але чехів, які вміли сяк-так викласти по-французьки свої прагнення, прийняли і... посадили в тюрму. Минуло кілька місяців, перш ніж Франтішек Ріпл і його товариші вирвалися з фортеці. Незабаром його призначили командиром чеського авіазагону.

Та невдовзі війна докотилася до берегів Атлантичного океану, Франція капітулювала перед фашистською армією. Треба ж було чехословацьким патріотам стільки пройти, проїхати, пропливти морями, щоб знову потрапити в гітлерівську неволю. Тяжко було їм бачити тут те саме, що й на своїй батьківщині: на аеродромах приземлялися літаки німецького люфтвафе.

Що ж далі? Як бути?..

Згодом сміливці опинилися аж у Лондоні. На це місто вже «юнкерси» скидали бомби, й тому чехословацьким льотчикам, які рвалися в бій, тут охоче надали літаки.

— Ось із того часу фото, будь ласка, — Франтішек Ріпл тремтячими від хвилювання руками показує знімок. П'ять авіаторів сидять на мішках із піском, якими захищали вони своє житло. Добре видно на знімку, власне, чотирьох, а п'ятий схилився за іншого.

— Ото я. Боявся, що фото дійде до Чехословаччини, а я покинув тут ось її, дружину, і їх, синів-малолітків. Довідалися б — одразу знищили.

— А так лише в концтабір посадили,— озивається Анна Ріпл, розставляючи каву,— О, скільки разів ти це оповідаєш! Чи потрібне воно комусь нині?

Але старий воїн розповідає далі. Попросив, щоб йому принесли його бойовий шлемофон, знімки й карти. Чехословацькі льотчики склали загін нічних винищувачів, у пільмі за радіосигналами знаходили фашистських бомбардувальників і стріляли по них. Збивали їх і самі гинули за Англію...

— Це моя кров на шоломі.

Справжня битва з фашистською ордою точилася на просторах Радянського Союзу. Чехи й словаки (їх тепер лишилося зовсім мало), прагнучи в бій з фашистами, звернулися по дозвіл до свого еміграційного уряду в Лондоні. Зрештою, їх таки відпустили, й вони, подолавши величезний шлях, прибули з Англії до СРСР і влилися в чехословацьку авіаційну частину. Франтішек Ріпл полетів штурмувати ворожі війська на літаку ІЛ. Ця машина йому дуже сподобалась. На ній він заслужив і першу бойову радянську нагороду.

У травні частини Першого Українського фронту наближалися до Праги. Ватажок чехословацької авіаескадрильї Ріпл полинув на свою землю. Замикалося коло в тисячі кілометрів, яким він ішов шість років.

Гітлерівці тепер палили свої літаки й тікали. Ріпл сів поблизу Праги на щойно визволеному аеродромі. Збіглися люди. Вони почули рідне слово, побачили свого офіцера з радянськими нагородами. Почастувавши небесного гостя найліпшим півечком,

прийняли від нього листа до дружини й синів. Повернувшись на базу, Ріпл доповів про побачене й знову полетів назад з вантажем... листівок.

Здається, він пригадав найголовніше. О, йому б вистачило спогадів на цілу книжку!

Ми прощалися з родиною генерала Ріпла. Агапов — лише на короткий час, бо знав, що знову й знову навідуватиме славного друга авіаторів, а я — мабуть, назавжди, хоча цей будиночок і цей сивий чоловік зі своєю родиною тепер уходив у моє життя так само надовго, як Покришкін і Дев'ятаєв.

Наш поїзд Прага—Москва полишав останні кілометри чарівної чехословацької землі. Він пірнав у тунелі, гуркотів у пільмі й вихоплювався на блакитно-біле світло прихмареного ранку. Хотілося дивитись, обіймати поглядом лагідні обриси засніжених узгір'їв.

І знову Чоп, знову переставляння коліс... Тепер ми спостерігали за цим процесом. Він — складний і важкий. Вагони підіймано потужними домкратами, потім викочувались одні колеса й підганялись інші. Й це робиться щодня, багато літ. Але стільки пильності, зосередженості виявляють при цьому робітники, як уважно перевіряють кожну прокладочку, кожне з'єднання, аби чогось не пошкодити, аби поїзд, опущений на інші колеса, надійно мчав на далекі відстані.

Є стикування залізниць. Є стикування кораблів у космосі. Є стикування країн і народів, — не зливання, не змішування, а стикування для руху в одному напрямку до спільної мети. Складна й нелегка справа. Її треба здійснювати з глибоким розумінням законів життя.

Поїзд їхав долинами Закарпаття. Радісно було бачити рідний край. Через гори, по крутизнах — високі міцні вежі потужної електролінії йшли на Захід. Вони несли силу й тепло братньому народові. Ще десь під землею текла нафта. Гриміли ешелони з рудою. Туди-таки, до Чехословаччини.

1970

Просто люди

Спочатку я почув легенду...

Юнак і дівчина, обоє льотчики, служили в одному авіаполку, разом літали на бойові завдання. Одного разу в тяжкому повітряному бою вона, ризикуючи життям, кинулась навперейми ворожому літаку і захистила його, лейтенанта, від смертельної атаки. Але інший ворожий винищувач обстріляв літак дівчини, і їй довелося вистрибнути над окупованою територією. Лейтенант зі своєю групою покружляв над тим районом, де вона приземлилась, але нічим допомогти їй не міг. А дівчина-льотчиця все-таки якось утекла від фашистів і через місяць, на подив і радість однополчан, з'явилась у частині. Її важко було впізнати — змучена, виснажена, в лахмітті.

Лейтенант сказав їй у цей день найзаповітніші слова. Незабаром вони одружились. Скромним було їхнє фронтове весілля, а на ранок знову полетіли в бій. І так до кінця війни — польоти, бої.

І ось довідуюсь, що це подружжя льотчиків живе під Києвом. Теплого дня в потоці киян, що люблять осінні гаї, відправляюсь на пошуки будинку на околиці міста.

Через кущі живоплоту звисають віти яблунь. На подвір'ї два чоловіки, забризкані вапном, перетягають через поріг громіздкий старомодний шифоньєр. Старший років за сорок, опустил на землю свій край шафи і повільно витер об штани праву руку.

— Кудленко Григорій буду я,— сказав він.

Брати сьогодні відпустили своїх дружин у гості, й самі взялися порядкувати в домі.

Ми ходили з Григорієм по кімнатах, він розповідав про примхи печей, потім в саду куштували солодкі груші, ми постояли біля старого колодязя. Григорій підняв опале яблуко, обтер його долонями і поклав на зрубі.

— Це було в сорок другому році, восени, на Калінінському фронті. В нашому полку, як і всюди, льотчиками були тільки чоловіки. Але якось на аеродромі з'явилося дві дівчини — у формі пілотів, з планшетами. Хто вони? Чого вони тут? Всі думали, що вимушено сіли десь поблизу. Траплялося таке. Виявляється — ні. Начальник штабу викликав командирів ескадриль і повідомив, що в полк надіслано для поповнення двох льотчиць, які настійно домагалися перевести їх на фронт із системи протиповітряної оборони. «Хто їх візьме до себе?» — запитав начальник штабу. Всі мовчали.

Моя ескадрилья була міцною, добре злітаною, і начальник штабу зупинив свій погляд на мені. Я зрозумів його. В той же день я сам полетів у парі з білявою дівчиною Клавою. Вирулюючи на старт, я відчував себе скутим: машина дівчини надто близько котилася за мою.

Набравши висоту, я озирнувся: літак дівчини йшов так само близько. «Як тільки прогавить, — подумав я, — так і наскочить на мене. Боїться певно». Я виконав кілька складних фігур вищого пілотажу. І зробив це лише з однією метою — трохи відірватися. Але тут же помітив, що моя напарниця анітрохи не відстала від мене. Навпаки, чим більше я ускладнював політ, тим ближче вона трималася мене. Тут мої нер-

ви не витримали і я сказав по радіо, що йдемо на посадку.

— Дистанцію можна було тримати трохи більшу,— зауважив я на землі.— Ви що, боїтеся загубити ведучого?

— Ні,— відповіла вона.— Нічого і нікого я не боялась. Це ви побоювались мене, як я зрозуміла.

Тут я відчув, що маю справу зі справжнім льотчиком. Другого дня послав її в бойовий політ. На нашій ділянці фронту було в ті дні порівняно спокійно, і льотчики-дівчата в сприятливих умовах швидко обжилися на фронті. Клава літала щодня. Так минуло близько року. За цей час вона не одного виручила в бою. А от її якось не встигли захистити, «фокери» підбили. Правда, тоді на фронті відбувалися запеклі сутички, і не одному з більш досвідчених льотчиків доводилося звертатися за допомогою до парашута.

Ситуація в тому бою була, як розповідали мені потім, дуже складна.

В ті дні, коли її збили, я лежав у госпіталі поранений. Якщо ж говорити правду, то, можливо, вона дійсно врятувала мене, але не в повітрі, а своїми відвідинами в госпіталі, своїми теплими словами, сказаними біля госпітального літака. А в бою важко примітити, хто кого виручає. Бували, звичайно, випадки особливі, яскраві. Ось коли вона виходила разом з іншими з полону, там вона виручила одного льотчика. Це я чув від нього самого.

— Як же це трапилось?

— Я можу розповісти про те, що я чув, а як було насправді, це вона вам повідає. Тепер усе з тих часів здається напівлегендою; а чув я ось що. Вже після війни наш полк стояв на аеродромі під Берлі-

ном. Якось, коли я проходив повз стоянку військових транспортних літаків, мене покликав один чоловік. Він запитав, чи не знаю я льотчиці Блинової. Я не признався йому, що вона моя дружина, і тільки сказав, що вона служить у нашому полку. Тут він і почав розхвалювати її: розповів, як він і вона разом з іншими йшли ночами через ліси і болота до лінії фронту, як деякі з групи умовляли всіх зупинитися в селі і ждати до весни, як вона наполягала продовжувати путь, як лікувала йому страшні рани. Льотчикові дуже хотілося побачити Клаву. Я сказав йому, що вона вибула з полку на кілька днів. А насправді вона в ті дні у підмосковному селі народила у своєї матері нашу першу доньку. Мені, звичайно, було приємно слухати такі відгуки про дружину, бо льотчик сказав, що він зобов'язаний їй своїм життям. Та, напевно, теж перебільшував. Легенда!..

До двору вбігли і кинулися до Григорія Даниловича дві дівчинки. Старша — білявенька, щупленька, голубоока, менша — смуглява, з темними кісками. За ними увійшли дві жінки. Глянувши на старшу дівчинку, неважко було взнати, яка з двох жінок — її мати.

Ми познайомились. Клавдія Михайлівна була недоволена тим, що затіяли без них у недільний день вперті чоловіки. Вона відчитала їх і заходилася прибирати зі стежки ящики і стільці. А пізніше вона розповіла про себе. Як вона з подругою колись уперше побачила літаки, що сідали близько її села, як мріяла про те, щоб стати льотчицею, як потім не шкодувала ні вільних днів, ні вечорів, щоб навчатися льотній справі в аероклубі. Небагатьом з льотниць пощастило літати на бойових літаках.

— Стала я тепер звичайною домогосподаркою, матір'ю, дружиною. Ранувато, звичайно, відійшла від улюбленої справи,— посміхнулася вона.— Коли ми групою пробиралися до лінії фронту, хтось із нас сказав біля нічного вогнища: «Якщо вийдемо з цього пекла живими, обов'язково після війни напишемо всі разом книгу про пережите». Я тоді так і подумала сама собі: а що як і справді написати про все це детально і з такою думкою, що в нас людина людині додавала бадьорості, впевненості, що вона пробуджувала сили в такі хвилини, коли вже, здавалось, ладен був упасти і заплакати з розпачу.

— А з вами таке траплялося?

— Ні. Інших у такому стані бачила. Коли я опинилася на окупованій території серед чистого поля і надо мною зовсім низько кружляли «фокери», а ще вище — наші, і до мене з усіх боків бігли гітлерівські солдати, я було подумала на якусь частку секунди про самогубство. Але тут же відкинула цю думку. «Ні, я ще буду серед своїх!»— подумала, вже чуючи близьке «хенде хох». Пострілом мене поранили в ногу, коли я пробувала тікати до яру. Тоді й схопили мене.

Нас, полонених, везли поїздом кудись у глибокий тил. Всі ми, хто їхав зі мною в одному товарному вагоні, хотіли тікати. Чоловіки спочатку приховували від мене свої плани. Я зрозуміла, про що вони шепталися, і напросилася в товариство. В одного з них був складаний ніжик, і ми взялися прорізати в стінці вагона отвір, щоб потім просунути руку і відкрити скобу. Трудилися ми всі по черзі. Я не уступала свого місця нікому, хоч мене намагалися підмінити. За якийсь час усе було готове. Вночі відкрили вагон

і один за одним стали вистрибувати на ходу поїзда. Я стрибнула слідом за двома льотчиками. Було поночі, хоч око виколи. Пройшла трохи лісом і натрапила на своїх. Їх було троє, потім ми підібрали ще одного — Сазонов, Рибалка, Поляков... А четвертого прізвище забула. І саме того, кому всю дорогу перев'язувала тяжкі рани.

Півмісяця блукали ми по Брянських лісах, доки почули постріли на передньому краї.

— Та хіба все розкажеш про той важкий шлях? Тепер уже багато чого й забулося, а що пам'ятається — здається не таким, як було. От якби ми всі вп'ятох зійшлися разом, то пригадали б. Де тепер ці товариші? Нічого про них не знаю. От знову крутиться на думці прізвище четвертого, так і проситься вимовити його. Ні, не згадаю...

Через кілька днів я побачив Кудленка і Блинову з дітьми в місті. Біля прилавка магазину вони приміряли пальто старшій дівчинці. Потім вони пішли в потоці — струнка, висока, вродлива жінка і чорнявий, у простенькому костюмі чоловік з двома дівчатками, що побралися за руки. Ніхто з тих, що йшли поряд з ними, не знав їх, як і вони не знали інших.

I

Був ранок. Були сонце, море і простір.

Ми йшли берегом. Великі грізні хвилі набігали на пісок і залишали павутинки сліду.

Покришкін сказав:

— Про себе ніхто всього розповісти не зможе. Од фактів, зустрічей найістотніше залишається при нас, у наших вчинках.

«З чим він пов'яже цю думку?» — чекав я.

— Недавно я знайшов у своїх паперах фото.

— З часів війни?

— Старіше. Ми з Супруном під пальмою, в Хості. Курортники!

Він усміхнувся короткою, характерною усмішкою, яка, зрозумів я, стосувалась останнього.

— Я вже розповідав, як познайомився з ним?

— Дуже побіжно.

— Невже? А та зустріч, коли хочете знати, була початком моєї біографії льотчика.

Прогулянка була продовженням нашої роботи над його книгою «Небо війни». Він розповідав, я запам'ятовував, потім ми вдвох правили написане. Були дні, коли я тільки слухав. Епізоди його життя мали властивість розростатися, і час проминав непомітно.

Мабуть, і сьогодні він пригадав щось важливе. «То був початок моєї біографії льотчика..» Це сказано не дарма. Раніше він знайомство з Степаном Супруном так високо не оцінював.

Покришкін дуже добре пам'ятав, що взяв од товаришів і що віддав їм. Його розповідь про себе

завжди починалася з друзів. Він виріс із людей, з їхнього і свого досвіду.

Покришкін зупинився.

— Ви не забули, в якому стані я прибув навесні тридцять п'ятого на Кубань?

— ...

— Я тоді поховав свого батька і тієї ж весни розпрощався з наміром стати льотчиком.

Про це в нас уже було написано. Образ Покришкіна стояв передо мною, як буває перед скульптором стоїть наполовину витесана з граніту могутня постать.

Його життя й справді нагадувало кам'яну брилу, яку можна довго розглядати. В його житті, як у гірській скелі, залишили слід відбитки вогню й бур.

А проте — все це були події нашого часу.

«То був початок моєї біографії льотчика...»

Він сказав так, мабуть, під свіжим ранковим враженням моря. Тут, звичайно, відіграли роль асоціації. Скільки ж у нього було початків? Я вже знав кілька. Чи, може, сильна людина починається багато разів? Щоразу, коли ще й ще осмислить свій шлях і робить нові висновки? Коли відгукується на клич життя і йде вгору?

Мабуть, так.

II

Кожний льотчик вважає, що його біографія починається з того дня, коли він побачив літак. Але перша зустріч із літаком буває у кожного підлітка. Хто з них, проводжаючи в небо крилатого птаха, не уявляє себе на місці пілота? Не стискає уявно в своїх руках заповітний штурвал? Одначе порив

молодого серця, найсміливіша мрія вимагають від людини дуже багато зусиль потім.

У Сашка Покришкіна була незабутня «перша зустріч». Коли літак, як великий магніт, потягнув душу хлопчика за собою, поніс його в простори неба. Покришкін вважає, що став льотчиком з тієї миті, коли вперше доторкнувся своєю рукою до крила машини.

Підступив і доторкнувся... Але це було не так просто.

Здається, це сталося у 1923 році. Одного осіннього дня у синьому небі над Новосибірськом (тоді Новоніколаєвськом) появилось якесь крилате чудовисько. Воно гуло й летіло. Його враз почуло й побачило все місто. Стривожений люд висипав з будинків і дворів на вулицю. А здогадливі і проворні хлопчиська з околиць помчали з усієї сили босих і прудких ніг до замиського воєнного плацу.

Серед цих хлопчисьок був і сіроокий білявий школяр Сашко Покришкін.

О, вони недаремно рвали свої ситцеві ветхі сорочки, до крові обшмагували босі ноги — перед ними постав справжнісінький літак. Од нього вітер доносив запах бензину. Попід його крильми проходять пілоти — зодягнені в шкірянки, при шоломах і окулярах на лобі. Вони щойно спустилися з неба на землю. Вони були на висоті, якої не сягав жоден паперовий змії.

Натовп цікавих городян, припинений охороною, стояв на краю поля. Сашко, як і його ровесники, притиснутий дорослими до огорожі, думав нині про те, як би проникнути до літака. Хтось кинув здогадку — пролізти попід дротом. Затримати хлопчиків ніхто не зміг... І ось він, літак. Можна доторкнутися

до нього, можна розглядати цифри на крилах, взятися за колесо, за пропелер. Вдихати теплий, таємничо-зворушливий дух мотора!..

На плацу відбувався мітинг. Трибуна стояла поблизу літака. На неї сходили і говорили про молоду радянську авіацію, закликали зміцнювати повітряний флот. Сашко почув, як пролунало незнайоме слово «юнкерс». Ним називали літака. Його, виявляється, придбали в Німеччині на зібрані серед населення кошти. Говорили, що Радянська Росія повинна мати свій великий повітряний військовий флот, закликали молодь іти в авіацію.

Через десять років, навчаючись в авіашколі, Олександр Покришкін знову почує слово «юнкерс». На лекціях розповідатимуть про бойові якості німецьких військових літаків. Пізніше, в сорок першому, Покришкін зустрінеться з «юнкерсом» у небі війни, атакуватиме його, стрілятиме по ньому. Це буде потім. А восени 1923 року Сашко Покришкін допізна сидів зі своїми товаришами на краю плацу, не зводячи очей, дивився на великого птаха і мріяв про політ у небі.

Це був початок біографії. В душі народилося захоплення казкою польоту. Хмари в небі, дитячі сни, грайво птахів над деревами живили цю мрію. Вона забирала у хлопця чимало часу і думок. Він щодня, повертаючись із школи, біг до аеродрому, потім уже — додому. Доки бачив там літак, легко мріялось, швидко бігалося по землі, все довкола було гарним.

Хтось сказав батькові, що Сашко пропускає уроки в школі і години марнує в біганині до аеродрому.

Родина — п'ятеро дітей, дружина, баба — сиділа довкола столу, небагатого наїдками.

— Де байдикуєш?— спитав батько.

Сашко поклав ложку, не донісши до миски.

— А він льотчиком хоче бути,— пролепетало котресь з малих.

— Льотчиком?!— батько почав розстібати на собі ременя.

Довелося хлопцеві шукати захисту за спиною бабусі — вона одна мала владу над своїм сином.

Перша кара за сміливу мрію. Може, з неї і почався Покришкін-льотчик?

III

В школі усі знали, що Сашко Покришкін хоче стати льотчиком. Розцінювали це як звичайне дитяче захоплення. А хто б міг тоді уявити, що мине час і ім'я льотчика-сибіряка зрине над світом і прокреслить вогненну лінію бойової слави навколо кулі, як нині її прокладають наші супутники, як прокреслювали її славними маршрутами перельотів Чкалов, Громов, Кокінаккі?..

Учителька, перед якою хлопець відкрився зі своїм затаєним наміром, віднеслася до цього серйозно. Під час екскурсії до місцевого музею вчителька підкликала до себе мрійника і показала йому легені курця і здорової людини.

— З такими легенями, Сашко, як у курця, в льотну школу тебе ніколи не приймуть.

Він довго стояв перед експонатами. Ні, в нього такими легені не будуть! Він більше нізачо не візьме в руки цигарки... Він ходитиме на лижах, займатиметься боксом.

Коли Сашко закінчив школу, його віддали під опіку рідного дядька, який вкривав і фарбував дахи.

Здершись слідом за дядьком на високий будинок, юнак перший свій погляд кинув у бік аеродрому. На плацу стояли новенькі літаки цілим довгим рядом.

«Висоти» міста не зближували юнака з його мрією. Йому треба було вивчати техніку, слюсарну справу. Він вступає до фабзаучу на будові першої п'ятирічки — заводі «Сибмаш». Батько був проти такого кроку сина: заробіток молодого красильника вливався в бюджет сім'ї, на яку працював досі один батько, а стипендія «фабзайця» була дуже малою.

— У мене он стільки нахлібників! І ти туди ж?

«Нахлібник»? Це слово вразило Сашка. Якщо про нього так думають, він не буде тягарем для батька. Вранці зібрав свій одяг у вузол і, напучений лагідними настановами бабусі, покинув батьків дім над річкою Кам'янкою.

Залишив дім, щоб ніколи більше не повернутися до нього.

Життя, велике й загадкове, як недосяжне небо, як несходимий ліс, манило, обіцяло невідомі радості. Треба було тільки довіритися йому.

Він пішов у життя, починаючи свою біографію людини. Мешкав у гуртожитку, навчався у фабзаучі, потім працював на «Сибмаші» слюсарем. Але й оволодіння фахом, і походи на лижах, і заняття в планерному гуртку, і поєдинки на тренувальному рингу — все підпорядковувалось одній меті. Він стежив за наборами до льотних шкіл, читав про льотчиків. Товариші називали його Сашком-інженером. Він уже викладав слюсарну справу у фабзаучі, який сам закінчив, подав кілька раціоналізаторських пропозицій. Він входив у життя заводу. Його заробітку вистачало на себе і для підтримки батькової родини.

Здавалось, отак він і залишиться на заводі, поглинутий його турботами.

Якось побачив розклеєні по місту плакати: «Молодь— на літаки!» Вони зворушили юнака. Він пішов до комітету комсомолу. Там немов чекали на нього.

— Ось путівка до авіашколи. Розпишись.

Його очі загорілись, щоки почервоніли.

Це було в травні 1932 року. Дуже давно? Покришкін пам'ятає той день до подробиць. На пероні вокзалу зібралися його рідні, друзі. В очах матері — сльози, у хлопців — іскри заздрості. Сашкові одному з усіх пощастило пройти військову медичну комісію. Він гордий, бо він — сильний, загартований, здоровий і вже обізнаний із льотною справою. Йому не страшні ніякі екзамени.

До побачення, Новосибірськ!

Колеса поїзда гуркотіли по мосту через широку Об.

IV

Він уже був в оточенні людей з голубими петлицями, ходив по аеродрому авіашколи, де гули моторами літаки. Уже почувався льотчиком. Але обставини раптом усе змінили. Усіх зарахованих тієї весни до Пермської авіашколи за наказом зверху перевели до класу авіатехніків. Побачивши своє прізвище в списку прийнятих для навчання на техніків, Покришкін обмер. Він добре знав, чого прагнув, ким хотів бути.

І він почав писати рапорти по начальству. Навчався справі авіатехніка і просив перевести його до авіашколи. На деякі рапорти йому відповідали, за інші посиляли в позачергові наряди чистити на кухні картоплю.

Мрії, мрії, кого вони не вели по манливих, примарних шляхах і кого не покидали на роздоріжжі! Ось і промайнуло два роки навчання. Відсвятковано випуск і на голубі петлиці прикріплено «ключі». Замість «крилець». На душі і радісно й сумно.

Це була половина щастя.

Навесні 1935 року він одержав призначення в полк, який стояв поблизу Краснодару. В день від'їзду прийшла звістка про смерть батька. Дорога на Кубань пролягала через Новосибірськ. Молодий технік їхав назустріч своєму дитинству, своїй юності. Він повертався до рідного дому на дуже короткий час, повертався до своїх друзів, які випроводжували його вчитись на льотчика.

Одначе думки в путі були не про свої прикrostі. Дивлячись у вікно вагона, Олександр думав про тяжку долю батька.

Колись давно, гнані злиднями хлібороби Центральної Росії переселялися на вольні сибірські землі. Дід Олександра зі своєю багатодітною сім'єю дістався на возі до ріки Об, через яку споруджували залізничний міст. Тут і знайшлась йому робота — підвозити камінь. Залишився, приріс із своїми синами до селища, яке народжувалось. Згодом селище стало містом, а з роками — справжньою столицею Західного Сибіру. Дід і батько були мулярами, а він, старший син, годувальник, зрадив родовій традиції.

Не побачив батько свого Сашка командиром Червоної Армії, першого військового з Покришкіних.

Кілька днів, проведених в оточенні засмучених матері, братів, сестри, бабусі, ще раз нагадали Олександрові про те, що однині їхні очі будуть звернені до нього, що всі вони чекатимуть від нього і звісток, і допомоги, і радості за його успіхи на службі.

Край неозорих рівнин, глибокого синього неба і силуетів далеких гір привітав молодого авіатехніка яскравою південною весною. В полку були потрібні його вмілі руки, надійні знання.

Служба захопила. Щодня проводжав літаки в небо. Іноді, дивлячись їм услід, забував про все, линув уявою у височінь. Помічав розкидані інструменти, масні плями на землі і брався до свого буденного діла...

v

Ми зайшли по берегу надто далеко. Євпаторія у ранковому мареві розпливалася різнобарвною плямою. Мокрий пісок міняв павутинки слідів.

Дивлячись на мережу ниточок, яку змивала наступна хвиля, я думав про слід, який залишає людина в людині.

Думав, мабуть, тому, що Покришкін розповідав саме про це.

— Якось пізно восени я одержав путівку до будинку відпочинку. Вперше в житті, до моря! Я люблю сибірський ліс, не раз продирався на лижах крізь його хащі. Про море тільки читав. А ось і воно. Восени воно похмуре, щодня штормило. Мені хотілося запливти далеко і не вдавалося. Одного разу виблагав човна. Незабаром не стало видно берега. Хвилі гралися човном, але я почував себе добре: море було в моїх руках.

Повертаючись назад, побачив на березі, біля санаторію, натовп. Що таке? Вихопивши свого човна на сушу, помітив, що тут були переважно працівники будинку відпочинку. Виявилося, вони зібралися по тривозі. Вважали, що я вже дістався на сніданок риби.

Почав волокти човна до припону. Почув розважний, спокійний голос:

— Сам ходив?

Я обернувся і впізнав лейтенанта Супруна. Він носив тоді два кубики в петлицях. Його знали всі, бо ім'я льотчика-випробовувача було прославлене на всю країну. На грудях Супруна, мабуть, у одного з усіх, хто відпочивав тут, був бойовий орден.

— Сам,— відповів я.

— Попливемо вдвох?

— Гадаю, не зараз же?

— Коли завгодно.

— Завтра — будь ласка.

— Згода!— Супрун взявся допомагати мені тягти човна.

На другий день море було таке ж бурхливе. Ми зустрілися з Супруном на березі. Перша хвиля підхопила нашого човна і віднесла метрів на десять.

Супрун сів до весел. Гріб він уміло, сильно. Я спостерігав за ним. На нозі в нього був великий шрам. Коли м'язи напружувались, мені здавалось, що йому боляче.

— Давай зміню.

— Почекай. Хочеться попрацювати.

Далеко в морі ми вирішили перепочити.

— На якому літаєш?— запитав мене.

— Ні на якому...

— Жартуєш?

— Цілком серйозно. Я — технік.

— Не вірю. В тебе характер льотчика.

Я відкрився перед ним з своєю давньою мрією. Супрун співчутливо слухав.

— Ну, я ж угадав, що ти в душі льотчик!— вигукнув він.— Мені теж нелегко дісталися голубі петлиці.

Ось повернуся до Москви, може, якось допоможу тобі. А головне — не втрачай надії. Літатимеш і ти, обов'язково!

Серед моря ми дали один одному обіцянку листуватися.

Проголюючись вечорами по набережній, ми багато розмовляли про авіацію. Супрун мав мене за бувалого пілота. Я знову, ще гарячіше повірив, що доб'юся свого.

Коли ми роз'їжджалися додому, Супрун сказав мені:

— Країні потрібно буде багато льотчиків, і ти незабаром перевчишся на пілота. Зваж — пілот майбутнього це не лише хоробра людина. В нас уже зараз десятки різних бойових машин, їх треба знати досконало. А літаки ворога? Їх необхідно теж знати. На війні льотчикові доведеться пересідати з однієї на іншу. Ось тоді такі, як ти, колишні авіатехніки, почуватимуть себе, як боги!

Повернувшись у полк, я почав знову посилати рапорти.

Мені запропонували навчання в авіаційній інженерно-технічній академії. Це було резонно. Я просився на навчання — будь ласка. І, можливо, якби я вступив до неї, був би інженером, як і пророчили мені ровесники, можливо, ще прокинулася б у мене конструкторська жилка — я любив вигадувати, морочувати з механізмами. Але я поставив перед собою мету: навчитися літати!

Минуло ще одне літо. Час приніс хороші переміни: було дозволено авіатехнікам перенавчитися на пілотів. Мене послали до Качинської школи, яка готувала льотчиків-винищувачів.

Через два роки, закінчивши авіашколу, молодий льотчик Олександр Покришкін прибув до полку, який стояв у степовому українському місті.

В першому польоті перед його очима постала яскрава просторінь українських степів. Степів, за які він згодом полинув у бій з ворогом.

Воєнні грози озивалися тривожним гуркотом то на сході, то на заході. В боях на озері Хасан, біля ріки Халхін-гол, у короткій і тяжкій сутичці на радянсько-фінському кордоні наша авіація складала іспит на зрілість, льотчики прославляли себе мужністю, відданістю матері-Вітчизні. Кому було ввірено зброю, хто розумів, які події назрівають, той готувався до великого і святого діла.

Старший лейтенант Покришкін, пробувши в полку з півроку, дав згоду поїхати на курси командирів ланок. Дивно, нащо йому було знову просиджувати днями в класах? Він добре літав, досконало розумівся на теорії і повертався на становище курсанта...

А в Покришкіна було до цього своє ставлення. Він знав, що на піврічних курсах обов'язково зустрінесться з льотчиками, які вже билися з японськими винищувачами, побачиться з тими, хто на «чайках», на І-16 уже випробував кожний бойовий маневр.

На початку травня 1941 року Покришкін разом із своїми друзями Костею Мироновим, Сашком Мочаловим повернувся у Бессарабію до свого полку.

Аеродром зустрів їх сюрпризом: тут не було жодного літака, а його поле було розрите. Починалась перебудова з настиланням бетонованих плит. Лише біля ангарів поралися авіатехніки, розбираючи якісь великі білі дощані ящики.

Коли зблизилися, то побачили, що з ящиків, мов із скаралущі, вилуплювались новенькі літаки. Покришкін відразу впізнав уже знайомий йому літак МІГ-3, на якому він піднімався в повітря. Це була машина, про яку чули всі винищувачі і політати на якій мріяли.

Літак, легко посаджений на міцні шасі, гостроносий, увесь поривався в небо, в атаку.

В цю мить усі почули, як десь високо в небі гув літак. Його силует ледве позначався на голубому тлі.

— «Юнкерс»!— вигукнув Покришкін.

— І пара «месершмітів» біля нього!

— Розвідник з прикриттям, — сумно підсумував командир полку.

— Німецький?— хтось вимовив з жахом.

— Не перший і, мабуть, не останній.

— Чому ж ми їх не збиваємо?— гнівно і різко вимовив Покришкін.

Командир полку не відповів, промовчав. Важке переливчасте гудіння «юнкерса» лилося з чистої блакиті ранкового неба, гнітило.

— Негайно відправляйтесь на новий аеродром!— наказав командир, продовжуючи свою роботу. — Там уже є пара «мігів». Сьогодні ж починайте перенавчання. Будемо збивати знахабнілих «юнкерсів».

Вони йшли до міста, щоб на своїх квартирах взяти найнеобхідніше для від'їзду. Миронов і Мочалов розмовляли між собою. Покришкін замислено мовчав. Йому і тут, на спокійній вулиці міста, вчувався гул чужого бомбардувальника. Згадалося, як вперше побачив у небі над Новосибірськом літака, як уперше почув слово «юнкерс». Самі стиснулись пальці в кулаки. Ще згадалося, як цими днями на аеродромі, де навчалися курсанти, раптом з'явився

невідомий літак і просто з ходу пішов на посадку. На землі з нього вийшло кілька льотчиків-югославів. Їх очі були сповнені страху, обличчя виснажені. На своїй мові вони пояснили, що втекли від фашистського поневолення. Гітлерівська Німеччина, придушивши майже всю Західну Європу, тепер напала на балканські країни.

Костя Миронов запропонував зайти до знайомих. Покришкін суворо подивився на друга:

— Ні на часинку!

Тепер він поспішав. Поспішав, відчуваючи, як нависає над нашою країною небезпека. Все, що відбувалось у світі, підсилювало тривогу його душі, він ставав ще зібранішим у діях.

Його ланці доручили переганяти літаки на новий польовий аеродром. Він охоче взявся за цю справу, бо на маршруті можна було «покрутити» фігури вищого пілотажу і пройти понад самими пагорбами і виноградниками.

VII

Він завжди прагнув бути на передній лінії змагань, навчання, випробувань, бою. Він боявся, щоб важливі події не обійшли його, не залишили «в обозі». А вранці 22 червня 1941 року його товариші підняли свої машини по справжній бойовій тривозі без старшого лейтенанта Олександра Покришкіна. Він того ранку сидів на сусідньому аеродромі, де його кілька днів тому застала негода.

Десь опівдні дістався до свого полку і відразу ж попросився летіти. Начальник штабу сказав йому:

— Ви запізналися з вильотом, товаришу старший лейтенант. Там аеродрому вже немає.

Друзі пояснили, що це означало. Десятки бомб, скинутих «юнкерсами», уже розруйнували льотне поле. Бензосклад горить. В бою загинули Овчинников, Назаров...

Він сидів у кабіні своєї машини, ждав сигналу на виліт і думав. Ні, це не прикордонний інцидент, а війна. Велика і страшна. Кулі, які забрали життя Овчинникова і Назарова, летять далі. Вони шукають нові цілі, шукають нас, живих. Війна буде тривала і жорстока.

Мабуть, з цієї миті почався Покришкін-винищувач. Почався в своїх людських глибинах як героїчний льотчик. Віднині він палитиме гітлерівців вогнем своєї зброї, своєї ненависті.

З першого до останнього дня війни він був сміливим, відважним, самовідданим, кмітливим. У кожному його вильоті на бойове завдання ми знайдемо тільки це, побачимо його тільки таким. Епізодів із його фронтового життя вистачить на кількаторну книгу-розповідь, а він—герой—у кожному з них буде безстрашний, грізний, поміркований, тонкий у розрахунках, невтомний, щедрий у дружбі.

У нього було своє бойове щастя, але насамперед у нього був характер, були знання справи, майстерність, набуті своєю спостережливістю, було могутнє переконання в тому, що він переможе і залишиться живим, пройшовши крізь тисячу смертей.

Ось епізод, гострий, як лезо бритви.

VIII

У парі з лейтенантом Семеновим він полетів набачити німецькі переправи через Прут. Набачити, запам'ятати, де вони, доповісти командуванню.

Розвідати. В бій не встрявати... Про це останнє Покришкін згадав у небі, над Прутом, коли помітив три, а далі ще два «месершміти».

«П'ять,— дзвеніло в голові Покришкіна, хоч бачив він на разі лише трьох, що нависали. Він думав і про ту пару, що була десь вище і могла кожної миті впасти на голову, і про свого веденого — лейтенанта Семенова.— Не відірвався б од мене, не відстав би...»

Розворот на сто вісімдесят градусів, цебто — просто навстріч противникові. Передній з трьох блискавично наближався, розростався... Уже видно жовтий «кок», мерехтливе коло гвинта. Воля скипається в камінь: не уступлю ворогу, не одверну! Очі на прицілі, руки на зброї, серце палає: «Не відірвався б Семенов». Думка працює синхронно з діями.

Пора стріляти. Він натискує на гашетку, його траса перехрещується з трасою, випущеною «месершмітом». Покришкіну здалось, що він зараз вдариться об нього і розіб'ється в друзки. Але машини вже розходились у різні напрями. Льотчики десь углибині свідомості збагнули, що так гинути їм недоцільно. Це зближення було лише зав'язкою бою.

Покришкін подерся вгору. Круто, як тільки дозволяла машина. Мотор тягнув потужно. Од стрімкого руху тіло пілота вдавлювалося в сидіння, в очах тьмарилось. Це — від перевантаження, того самого, до якого Покришкін часто вдавався на тренуваннях. Він розумів, що саме ривком у висоту, цим напруженням, фізичним і вольовим, здобувається перевага над ворогом. Через те він не виведе свого «міга» з набору висоти доти, доки йтиме вгору.

В склі приладів він побачив, як видовжилося і отекло його обличчя.

Мотор уже вичерпав себе. Пілот перевалив машину на крило. Земля далеко внизу, її видно, як крізь чисту воду дно.

А де ж «месершміти»? Де Семенов?

Вдивившись, Покришкін нагледів трьох «месершмітів», а нижче їх — свого напарника. Це — обстановка. Однак дія буде виходити не з неї. Тепер він впаде з висоти, як падає орел на свою обрану здобич. Вдарить разюче і невідворотно. Звичайно ж — по ведучому ворожій трійки.

Свист повітря, біль у вухах, виринання землі. «Месершміт» уже зовсім близько... Але що діється з літаком Семенова? Його атакують? За ним уже тягнеться смуга диму? Невже підбили?.. Треба негайно йти йому на виручку. Не можна так дорого платити за збитого «месера».

Змінено приціл. «Міг» Покришкіна уже пікірує на ворожого винищувача, який стріляє по Семенову. Од великого розгону — літак Покришкіна на виводі з піке так просів, що опинився нижче «месершміта». Огонь знизу, в «живіт»! Дим, спалах. «Месершміт» перевернувся і почав падати до землі.

Так, це перемога. Перша перемога. Ворожий літак падає. У Покришкіна немає сили одвести від нього погляду, він жде, коли той вибухне, коли загарбник сконає у вогні.

«Месершміт» мав ось-ось вдаритись об землю. В цю мить Покришкін почув тріск, удар. Літака щось крутнуло навколо осі. Льотчик опинився вниз головою.

Що це?

Над ним прогрімів «месершміт».

Перевернув літака, вирівняв, озирнувся — ззаду заходив для атаки другий ворожий винищувач. Лиш

тепер збагнув, що сталося. Задивився на збитого і забув про тих двох, які зникли перед тим із поля зору. Жорстока помилка! І тяжка розплата за неї...

У крилі «міга» велика дірка, але він ще підкоряється рухам важелів, отже, можна битися з ворогом. А битися треба, інакше сплять тебе. Він провів поглядом Семенова. Той спустився до самої землі і взяв курс на аеродром.

Вертівся поміж «месерами», навіть огризався на їхні атаки і відтягав до Дністра. Там, за ним, серед широких нив, є зелене поле причалу. Дістатися б туди...

«Міг» з діркою у крилі з ходу сів на аеродромі. Хто бачив, як він летів, хто звернув увагу на його вигляд, той зрозумів, після якого важкого бою він повернувся додому.

Вимкнувши мотор, Покришкін кілька хвилин сидів у кабіні непорушно. Слухав тишу. Слухав замовклу, поранену машину. Милувався степом, небом, хмарами. Все довкола було таким самим, як і вчора, а він, льотчик, сьогодні був іншим. Він переміг у поєдинку проти п'яти...

Де ж Семенов? Негже не повернувся? Заради нього він, ведучий пари, покинув висоту, перервав вірну атаку... Через його невправність (чому він одстав?) ледве не поплатився своїм життям.

До літака бігло кілька чоловік. Серед них один, який ще не встиг зняти з голови шолома. Покришкін схопився на ноги.

То був лейтенант Семенов.

В іншому вильоті над тим же Прутом його літака підбив снаряд ворожої зенітки. До кінця війни і навіть тепер Покришкін пам'ятає, як це було. Головне ж — чому це сталося! Подумав про це уже тієї миті, коли трясонув машину. Думав про те, коли садив її, планіруючи на самих крилах, без мотора, просто на дерева молдавського лісу. Закарбовувалися висновки, коли пробирався до Дністра понад шляхами, на яких ревли німецькі танки.

До свого полку прийшов, коли його вже не чекали. Того літа збиті льотчики поверталися дуже рідко: то гинули під уламками своїх машин, то падали скошені кулеметними чергами німецьких мотоциклістів. Він повернувся до полку бородатий, виснажений, з палицею в руках, яка допомагала йому пересуватись.

Кілька днів лікував ногу. Над самим дахом проносились літаки. Він думав про те, чому збили його, чому загинули Панкратов, Миронов, Назаров. Невдачі треба осмислювати. Він роздобув зошит і почав на папері розмову з фактами, випадками. Зі своїми й чужими невдачами. І прийшов до такого висновку: в щоденних поєдинках перемагатимуть найстійкіші і найхитріші. Треба глибоко знати свою і ворожу тактику, старанно розвивати навички, сучасну кмітливість.

Так почався Покришкін-ас.

X

Південний фронт відходив на схід. Наші війська залишили Молдавію, Поділля, оповитий димом Дністер. Залишали могили своїх друзів. По шляхах повзли колони втікачів, поранених бійців. Поза до-

рогою, по стернях і по некошених хлібах йшли трактори, тягнучи за собою комбайни, сівалки. Врозбрід ішла по кукурудзах худоба, гнана на схід.

Курява густою хмарою закривала сонце.

Покришкін із товаришами стояв на аеродромі, дивився крізь куряву на дорогу.

— «Хейнкелі!» — вигукнув хтось.

Група вже готувалась до удару з пікірування.

Льотчики побігли навпростець, по високій гречці, до своїх машин. «Міг» Покришкіна стояв на дальньому кінці ряду. Як йому встигнути?

Почувся свист бомб. Покришкін впав під свого літака. Вибух. Погойднулася земля. Ревіння літака над головою. Один, другий, третій. Всі. Вже пішли на другий захід. Тепер він спробує злетіти. Та лише одкинув кілька гілок маскировки, а бомби знову виснуть над головою. Свист. Поряд щось гупнуло, ще. Застугоніла від удару земля.

«Остання мить життя...» — подумав Покришкін, усім єством ждучи вибуху.

Тяжка мить одного разу уже торкала його серце. Тоді теж сипалися бомби, а Покришкін стояв біля свого літака. Поряд автомашина, навантажена фугасками. Почувши гул німецьких літаків, Покришкін не побіг до схованки. Він схопив гвинтівку і почав стріляти по «юнкерсу», який пікірував на стоянці. Ворожий літак перестарався — скинув бомби з надто малої висоти і вони позастрявали в землю й тільки.

І ось знову гостра грань життя і смерті. Чому ж не вибухають бомби? Адже вони вгрузли в землю зовсім поруч, за кілька метрів? Невже вони ще раз пощадили його?

Покришкін ступив крок, немов знову народившись на світ.

Полк перебазувався на Миколаївщину. Зібравши льотчиків, начальник штабу роздав карти нового району. На великих аркушах багато синього кольору.

А земля — така вузька смужечка.

Рівне, як стіл, поле аеродрому, добротні, в кілька накатів землянки і зовсім близько — море. День жаркий, палить сонце, гімнастерка прилипає до тіла, повітря просякне курявою, збитою літаками. Змити б піт, бруд, випрати б жорсткі, просолені сорочки. Та немає коли...

Після польотів, як зовсім звечоріло, посідали в кузов авто й поїхали.

Яка втіха — піщана мілина, хвилі, місячна доріжка, небо над головою!..

Покришкін і Лукашевич пішли понад берегом. Хвиля згладжувала сліди на піску.

«Отак зітре час і слід людини в житті? Ні!»

Покришкін оповідав Лукашевичу про зустріч із Супруном у Хості, про тодішні свої мрії. Лукашевич сказав:

— Супрун теж на фронті.

— Правда? От би зустрітися з ним.

— Хлопці писали мені, що він десь на Західному, під Москвою.

Була вже ніч, коли знову сідали в кузов. Спокій і тиша довкола. А спалахи і заграви нагадували про війну, про фронт. Немає нині глибокого тилу. Ворог переслідує. Куди ж відступати далі?

Прут. Дністер. Дніпро. Широкий, могутній. Може, на його укріплених рубежах зломимо хребта ворогу?

Патрулюючи над Каховською переправою, Покришкін з висот неба впізнавав колони люду, тракторів, машин, череди худоби, які тяглися од Дністра. Назустріч потоку евакуйованих, на фронт, ішло з глибин країни військо.

XII

У ті трагічні дні осені 1941 року Покришкін від рання до вечора літав у авіарозвідку. В його полку все менше й менше залишалося машин, а поповнення майже не надходило. Хто уцілів, тому ставало дедалі важче.

Злітавши вранці в район Оріхова, Покришкін зі своїм напарником привіз невтішні вісті: німецькі танки сунуть по всіх дорогах у напрямку Великого Токмака. Зі штабу дивізії наказали повторити цей маршрут. Знову полетів Покришкін із лейтенантом Комлевим.

На наших двох напала четвірка «месерів». Вони вискочили із-за хмар зненацька і відразу підбили Комлева. Той вимушений був піти на посадку. Покришкін залишився сам.

Доки є патрони і снаряди, доки цілий мотор, пілот битиметься з ворогами. Ідучи на лобові атаки, він стріляв, випускав реактивні снаряди. «Месершміти», кружляючи навколо нього клубком, іноді давали просвіток. Покришкін виривався з «кліщів». Але «месерам» удалося ранити його «Міг». Мотор почав діяти з перебоями, літак втрачав висоту. Покришкін опутився в кабіні ще нижче, аби захистити себе бронеспинкою.

Під крильми уже була наша, не окупована місцевість, але вистрибнути з парашутом не можна —

близько земля. Залишалося одне: летіти, доки тягтиме мотор. Приземлився без коліс, «на живіт» біля будки залізничника. Від удару знепритомнів. Скільки лежав — не пам'ятав. Його «розбудили» ті ж «мессершміти» — вони продовжували обстріл «міга» і на землі. Перевалившись через борт кабіни, льотчик упав на крило, потім з крила на землю і поплазував під залізничний місток. Поранене око заливала кров...

Через двадцять чотири роки генерал-полковник, тричі Герой Радянського Союзу, вже літній чоловік О. І. Покришкін розшукає місточок, який захистив його од німецьких куль і снарядів. У залізничній будці житимуть вже інші люди, і вони дуже здивуються, побачивши поважного генерала, який зупиниться перед хвірткою в нерішучості. Покришкіну назавжди стали дорогими ця земля, ці довколишні села, надто ж Мала Токмачка, сходжені тоді її вулиці. Особливо ж дорогі йому люди, з якими звела його доля восени 1941 року. Він не забуде їх ніколи.

Покришкін наздогнав тоді свій полк аж під Ростовом. Він пробився до своїх із ворожого оточення. На цей раз він буде одним із тих ватажків, які збирали довкола себе наших бійців, розсіяних у ворожому тилу, і вели вдень і вночі за собою. Вели на схід, хоч як би тяжко не було подолувати заслони автоматників, холодні ріки, туманні ночі і голод.

XIII

А тим часом заступила глибока осінь. На землю налягли хмари, тумани, розхрясли аеродроми, дороги. Сумною була перша фронтова осінь. Німці загарбали майже всю Україну, всю Білорусію, стояли

під стінами Ленінграда, рвалися до Москви й Ростова. Хмарні дні тут, на півдні, змусили льотчиків одсиджуватися в землянках, хоч недалеко гуркотіли канонади, від яких двигтіла земля. Та як тільки траплялася можливість полетіти — літали.

Покришкіну ті дні запам'яталися польотом, який він здійснив майже без ніяких можливостей для того.

На війні обставини вимагають од людини вчинків з усією напругою її сил і здібностей, а іноді — і над її силу. Саме таке завдання поставило перед Покришкіним командування армії. Необхідно було встановити, де саме там, за лінією фронту, зосереджується танкова група генерала Клейста, куди націлюється для нового удару броньовий німецький кулак.

Ще перед тим, як залишити аеродром, Покришкін на картах «пройшовся» по маршруту, щоб запам'ятати основні орієнтири. І полетів. Сам.

Над лінією фронту його обстріляли, він повів літака у хмари, потім знизився. Йому необхідно було все бачити, багато бачити. На малій висоті важко було читати місцевість і зв'язувати її з картою, але втрата орієнтирів звела б нанівець відкриття розвідника — він не міг би сказати точно де і що побачив...

Покришкін довго метався над селами і дорогами і ніде нічого не виявив. Згадалися слова командира дивізії: «На пошуки танків Клейста ми сьогодні втратили два літаки. Вони розбилися в тумані. Ти мусиш повернутися».

Де ж танки?

У них двадцять доріг, а в льотчика одна...

Він облітав увесь прифронтовий район, наскakuючи на заслони зенітного вогню, вдивлявся в землю: танки вже ввижались йому.

Запаси пального кінчались, пора було повертатися додому. Але таке повернення було рівне провині. Він не зник доповідати про свою неспроможність виконати бойове завдання. Він огляне ще одну, он ту лісосмугу, яка пролягала в степу, тоді лише матиме право сказати командирові, що зробив усе можливе.

Танки великою групою впритул один до одного згромадились саме понад тією лісосмугою. Їх було кілька сот. Вони лисніли од дощу. Поміж ними там і там палали вогнища, біля яких грілися екіпажі.

Льотчик рвонув свою машину на висоту й зник у хмарах. В товстих шарах хмар було як при сонці світло од трас куль і вибухів снарядів.

Згодом самотній «міг» приземлився на своєму аеродромі, який з нетерпінням і тривогою чекав на нього.

ХІV

Прийшла зима великих надій. Їх принесли народові розгром німецьких військ під Москвою і взяття Рос-това нашими частинами. Це були провісники майбутньої остаточної перемоги над лютим і дужим ворогом.

Полк, у якому служив Покришкін, цієї зими стояв у Донбасі і, не зважаючи на морози й хуртовини, майже щодня літав на розвідку, штурмував залізничні станції.

Цієї зими йому вручили першу нагороду за бойові подвиги — орден Леніна.

Цієї зими на аеродромі поблизу Краснодона його прийняли до членів партії і біля літака, перед вильотом, у капонірі вручили партійний квиток.

Тієї зими Покришкін протягом цілого місяця навчав молоде поповнення за своєю, розробленою ним програмою, яка ґрунтувалася на висновках бойового досвіду.

Одного дня, вже навесні, Покришкіна викликали до штабу армії.

— Хочеш політати на «месершміті»?— запитав його заступник командуючого.

Це було чимось зовсім несподіваним. Він мовчав.

— Новеньких захопили на аеродромі. Зумієш освоїти?

Коли йдеться про це — чи зуміє?— Покришкін не поступиться назад. Він, звичайно, осідлає і «месершміта». Його захопила думка оволодіти ворожим винищувачем, з яким не раз зустрічався в повітрі і якого досі бачив на нашій землі лише як купу уламків.

— Гадаю, зумію,— коротко відповів.

На аеродромі в Новочеркаську, куди привезли Покришкіна, стояло кілька новеньких МЕ-109. Він стріляв по таких машинах в повітрі, стрічався з ними в лобових атаках, не раз чув, як поряд рвалися снаряди, випущені з їхніх гармат. Морозець пробіг по спині. Приборкані нашою силою, ворожі літаки стояли понуро, немов назавжди вмерлі.

Покришкін піднявся на крило, оглянув прилади кабіни, сів на місце пілота. Запустив мотор, випробував, потім піднявся в небо. На висоті виконав найскладніші фігури пілотажу. «Месершміт» цілком підкорявся радянському асові. На другий день ще політав, досконало освоюючи чужу зброю. Може б, Покришкін не покинув цього вивчення, якби не сталося кілька неприємностей. Якось «месершміт», кружляючи над аеродромом, наблизився до нашого

бомбардувальника. Той кинувся навтьоки і швидко сів, ледве не підломивши шасі. Ще один У-2, побачивши перед собою винищувача з хрестами, плюхнувся просто серед поля. Льотчик цього зв'язкового літака дістався до аеродрому пішки і тут ледь не розгромив усіх пілотів за безпечність:

— «Месери» літають над нами, а ви й вухом не поведете!

Покришкін повернувся до свого полку, відчувши себе сильнішим, ніж був досі. Тепер він добре знав можливості «месера» і його слабості. Розповів про свої відкриття усім льотчикам.

xv

У безперервних польотах, перебазуваннях, у диму й кіптяві спливало тяжке літо сорок другого. Ще важчою була осінь. Відступали з Дону, Кубані до Північного Кавказу, до узбережжя Каспійського моря.

Шістнадцятий гвардійський авіапункт у Махачкалі здав свої останні зношені, латані і перелатані літаки і машинами доставився до селища поблизу Баку. Тут почалося перенавчання на нові літаки.

У вільний час Покришкін виходив відпочити на берег моря. Бурхливі хвилі набігали з далечини й гасли на міліні. Льотчик ішов і йшов понад берегом.

Думав про все. В звуках шторму йому вчувався шум могутнього сибірського лісу. Згадувалась рідна сторона, мати, брати. Один із них, Петро, вже ніколи не повернеться додому, віддавши життя в боях з ворогами на фронті. Згадувались друзі — Миронов, Дяченко, Атрашкевич, Соколов.

Море навівало спогади про Степана Супруна. Він теж поліг у боях під Смоленськом. Країна посмертно нарекла його двічі Героєм Радянського Союзу. Ті, кого не було в живих, жили в його думках, в його умінні, в його відвазі, бо кожний із них щось залишив йому од своєї любові до авіації. На місце полеглих у бою ставали інші, достойні своїх попередників.

Море бушувало. Покришкін зупинявся перед його простором, дивився в далечінь, і йому вчувалося, ніби це не хвиля, а війна клекотіла за його плечима. Гуло, гуркотіло.

Фронт справді докотився майже до Каспію.

Куди ж далі відступати? Що принесе нова фронтова зима? Що принесе третє фронтове літо?

xvi

Навесні, в квітні 1943 року, Шістнадцятий полк у складі винищувальної дивізії вирушив на фронт. Од Баку маршрут пролягав до Кубані.

Покришкін, ведучи свою ескадрилью на Краснодар, не впізнавав знайомих країв — так широко розлилися весняні ріки.

Років сім тому не раз пролітав над станицею Кримською, над Краснодаром — спершу на планері, потім на учбовому літаку. Нині місто його військової молодості лежало в руїнах.

Приземлившись на аеродромі, Покришкін поїхав подивитись на дім, де колись жив, на аероклуб, де навчався. Вони були спалені. З важким враженням повернувся на аеродром, до гуртожитку.

Розвеселили його розмови з льотчиками. Вони розповідали про свої успішні поєдинки з ворогом,

про наші перемоги в повітрі й на землі, про нові машини, які стояли довгими рядами на аеродромі. Ці розмови кликали до бою.

Покришкін старанно готував свою ескадрилью до майбутніх поєдинків, а в дні перенавчання на нові швидкісні винищувачі (полк перейшов на американські літаки «Аерокобра») розробив і добре освоїв у групових польотах сучасну тактику, вдосконалені прийоми. Вирішальним моментом у повітряному бою для винищувача, стверджував Покришкін, є висота. Її можна завжди перетворити на швидкість, яка в свою чергу забезпечує і блискавичний удар, і маневр, і нову ж висоту. Так склалась знаменита покришкінська формула: висота — швидкість — маневр — вогонь. Ця формула, як виплід роздумів і узагальнення досвіду, стала діючою силою, справжньою «формулою грози».

Перший бойовий виліт після тривалої перерви ескадрилья Покришкіна здійснила 14 квітня 1943 року. Вона появилася над станицею Кримською на великій висоті двома підгрупами. Раптовим, нищівним ударом відразу ж розсіяла цілу армаду «юнкерсів», збивши при цьому кілька з них, розігнала «месершмітів», і так же блискавично зникла в безмежному просторі. Командири, які спостерігали за цим боєм із землі, відразу впізнали Покришкіна по його «почерку», блискуче відгукнулися про його новий стиль. А німецькі льотчики, які щодня втрачали свої літаки при зустрічах із новим радянським асом, що з'явився в небі над Кубанню, незабаром взяли на своє озброєння відоме застереження: «Увага, увага, в повітрі Покришкін!»

Коли влітку загриміла битва на Курській дузі, гвардійці, винищувачі дивізії, в якій служив По-

кришкін, після блискучих перемог у поєдинках над Кубанню, де ворог уже був притиснутий на «п'ятачку» до Чорного моря, перелетіла в район Донбасу.

Ведучи свою ескадрилью, Покришкін з підхмар'я впізнавав знайомі, близькі, рідні йому краї. Дорога на захід пролягала по слідах важкого відступу. Це радувало і хвилювало: попереду була Україна, облітана і сходжена земля, в боях за яку загинули його друзі, за яку він пролив свою кров.

Озираючись у синю далечінь, Покришкін прощався з Кубанню. Три місяці фронтового життя в її станицях принесли йому багато нового, надихнули свіжою силою, впевненістю. Там, на берегах Каспія, у тилу, іноді прокрадався в душу і сумний настрій, наставляв розлад у стосунках із деякими начальниками, які хотіли помститися йому за прямоту і різкість у висловлюваннях, за його небажання підлашуватися. Один час його навіть одчислили з рідного полку і передали до резервної частини. Покришкін не підкорився сваволі командира і при підтримці комісара, друзів добився повної реабілітації себе. Все це було там, далеко в тилу, за синіми горами.

На Кубані він став Героєм Радянського Союзу.

На Кубані він одержав першого листа від медсестри Марії, з якою познайомився в Махачкалі і з якою розлучили його різні фронтові дороги.

Де вона тепер?

І де нині приземлиться його полк?

На Кубані Покришкін сам ввів у бій цілий загін льотчиків, які прийшли в полк як нове поповнення. Серед них були вже й обстріляні— Олександр Клубов, Микола Трофимов, і зовсім новачки— Кость Сухов, Слава Берьозкін, Георгій Голубев. З ними він ходив на бойові завдання, уважно стежив за їхньою

поведінкою і діями в небі. Тепер вони летіли поруч, він бачив їхні машини, гордився з їхньої змужнілості.

Прощай, Кубань!
Здрастуй, Україно!

xvii

Шістнадцятий полк прикривав кавалеристів, які кидалися в прорив і діяли по тилах. Іноді супроводжували баржі, які з кубанських портів перевозили війська і озброєння до азовських, українських берегів.

Польоти над морем були чимсь зовсім новим. Покришкін зі своїм веденим Георгієм Голубєвим охоче ходив у море — там, у тривалому вільному польоті, можна було опрацювати прийоми атак, звикнути до орієнтації над водою. Потім, коли наші війська відріжуть Крим і оточать там німецькі дивізії разом з авіацією, далекі польоти Покришкіна на перехват у морі транспортних «юнкерсів» принесуть йому кілька блискучих перемог. Це буде потім, восени, а поки що жарке літо вимагало боїв, боїв над задимленим українським степом.

Будьонівка, Бердянськ, Маріуполь. Звідси Покришкін по кілька разів на день вилітав зі своїми вихованцями і друзями — Клубовим, Речкаловим, Федоровим, Суховим, Олефіренком, Трофимовим. Атаки гвардійців тепер стали блискавичні, нищівні, бої тільки успішні. Сюди, на південь, гітлерівці стягали свої найкращі авіаційні з'єднання, однак господарями в небі стали наші льотчики. На великі групи «юнкерсів» по виклику наземних частин з допомогою радіо негайно вилітають радянські винищувачі.

Швидкісні літаки, оснащені сучасною радіоапаратурою, потужними гарматами, кулеметами, броньованим захистом кабін, баків, моторів— все це на тепер було звичайним, всім цим забезпечив льотчиків наш тил. А вміння воювати і мужності їм не бракувало.

Покришкін у цей час заступав командира полку і щодня ходив на бойові завдання.

«Юнкерси» ж ходили по маршруту, мов за розписом.

Вони і на цей раз не «підвели» наших винищувачів — появились великою групою. Побоюючись, вони залізли дуже високо в небо. Покришкін, не випускаючи їх із поля зору, своєю четвіркою теж пішов на висоту: вона потрібна була, щоб кинутись на ворога на великій швидкості.

— Зімкнутись! Б'ю ведучого,— послав у ефір Покришкін.

Винищувачі йшли назустріч щільній армаді «юнкерсів». В останню хвилину Покришкіну здалось, що це не «юнкерси», а наші бомбардувальники Пе-2. Його немов вогнем опалило.

— Не стріляти! Наші!

«Юнкерси» промелькнули вниз. Промах викликав ще більшу злість на ворога. Винищувачі різко розвернулись і швидко опинилися над «юнкерсами». Наш ведучий атакував ведучого. Удар був такий влучний, що від короткої черги «юнкерс» вибухнув. Вибухнув увесь! Клубок вогню виник перед самим винищувачем.

Покришкін ще не встиг одвернути вбік, як вскочив у полум'я і дим. Літак трусонulo. Тієї ж миті вирвався з вогню. Зовсім поруч, трохи нижче падав шмат літака з мотором. Його гвинт ще обертався.

Зліва і справа були німецькі літаки. Ще один із них горів. Покришкін прицілювся в найближчого. Черга. Чорний дим вихопився з правого крила. Літак, спікірувавши, тікає. Наздогнавши, винищувач розстріляв його. Треба набрати висоту. Здіймаючись вище, Покришкін оглядався, шукав своїх товаришів. Вони атакували «юнкерсів». Кілька ворожих літаків падало. В повітрі повисли парашути. Обравши ціль, він знову кинувся в атаку.

Четвірка вийшла з бою, коли в баках машин уже залишалось пального, щоб тільки дістатися додому. Сідали на аеродромі вже затемно.

Оглядаючи «кобру», інженер виявив на її капоті, на крилах бризки мастила, кіптяву, вм'ятини.

— Від чого це?— здивувався він.

— Від «юнкерса»,— відповів Покришкін.

Інженерові важко було збагнути все те, що сталося в повітрі.

Час линув швидко. Воїнам—тим, що на землі брали рубіж за рубежем, і володарям неба—назустріч усім ішла велика та ясна, як сонце, перемога.

Перегорнемо одну за одною сторінки фронтового життя Покришкіна. Воно дарувало йому нині успіх за успіхом. У тяжкі роки він виростив у собі їх, виборів їх своєю залізною волею, стійкістю, мужністю. Здавалося, збирав плоди за всі попередні покладені зусилля. Ні, він і тепер чи не щодня літав на бойові завдання, множив особистий рахунок збитих ворожих літаків.

Восени 1943 року йому надали звання двічі Героя Радянського Союзу. В Мелітополі, щойно звільненому від окупантів, майору Покришкіну вручили другу Золоту зірку і він негайно ж вилетів у розвідку.

Коли німецькі війська відійшли за Дніпро і фронт на деякий час стабілізувався, Покришкін у похмурі дні почав ходити далеко в море на полювання за транспортними літаками гітлерівців.

Взимку, перед самим Новим роком, прийшла звістка від Марії. Вона служила в своїй частині поблизу Дніпропетровська.

Покришкін полетів до неї, а назад вони повернулися вдвох. У селі Чернігівці, в місцевій сільраді вони зареєстрували своє одруження. А через кілька днів двічі Героя Радянського Союзу, підполковника Покришкіна терміново викликали до штабу ВПС, в Москву. Поїздка до столиці в дні війни була для молодих найціннішим весільним подарунком.

В штабі ВПС запропонували Покришкіну високу посаду — інспектора по бойовій підготовці. Прийняти цю пропозицію чи ні? Залишитись у Москві, одержати квартиру, ходити на службу, відвідувати театри? Чи відмовитись від усього й повернутися на фронт? Покришкін вирішив для себе це відразу.

«Якби я так зробив, що подумали б про мене Клубов, Федоров, Трофимов? Добивався, мовляв, звань, щоб швидше піти з фронту».

Вранці він з'явився до штабу. Начальники були вкрай здивовані його відмовою.

— Ви будете інспектувати частини діючої армії.

— Я буду воювати льотчиком або командиром, доки не розгромимо ворога.

— Ну що ж, ви вільні.

Невдовзі після того, як він прибув у Чернігівку, де його однопольовці, діставши перепочинок од боїв, тренувалися над аеродромом, прийшов наказ: полковника Покришкіна призначити командиром дев'ятої гвардійської винищувальної дивізії.

Накази в армії видаються на те, щоб їх виконувати. Дивізія мала негайно перелетати на фронт, їй уже були визначені аеродроми базування, район бойової роботи.

XVIII

Маршрути весни сорок четвертого року привели Покришкіна і його друзів на ті самі рубежі, на яких застала їх війна в пам'ятну неділю — 22 червня 1941 року.

Старший лейтенант, заступник командира ескадрильї, через три роки він повернувся на Подністров'я двічі Героєм, гвардії полковником, командиром гвардійської дивізії.

Влітку 1944 року льотчики з'єднання Покришкіна брали участь у визволенні Львова, а вслід за цим прикривали наші війська, які форсували Сян, очищали польську землю од гітлерівських окупантів. У серпні полки вже базувались на аеродромах поблизу Вісли. Звідси було не так далеко й до Берліна. Льотчики почали підготовку до вирішального штурму оплоту фашизму.

Покришкін з ранку до вечора проводив час на аеродромах своїх частин, керував тренуванням молодих льотчиків. Похід на Берлін вимагав осмислення всього бойового досвіду, мобілізації всіх зусиль.

Гвардійцям-покришкінцям серед частин Другої повітряної армії відводилося відповідальне місце у майбутніх боях, вони славно показали себе, прикриваючи з повітря наші танкові групи прориву. Наземні війська Першого Українського фронту добре знали майстрів повітряного бою — братів Глінків,

Дмитра й Бориса, Клубова, Бабака, Боброва, Речкалова, Вільямсона.

Штаб дивізії стояв у польському селі Мокшишув.

Одного пізнього вечора, коли комдив погасив у своїй кімнаті світло, у вікно постукали.

— Телеграма, товаришу гвардії полковник.

Покришкін за звичкою швидко зодягнувся.

Офіцер зв'язку розгубився. Його очі сяяли, з губів ніяк не могло злетіти потрібне слово.

— Дозвольте, товаришу командир, поздоровити вас. Вам... Ви — тричі Герой Радянського Союзу!

Тут знайшла його найбільша почесть народу, найвища слава.

Добра звістка в одну мить облетіла всіх.

Льотчики рідного Шістнадцятого полку, офіцери, політпрацівники заповнили хату.

До ранку не гасло світло в кімнаті комдива. Велика радість прийшла до уславлених соколів з Москви у польське село — багато спогадів і думок розбудило.

А на ранок хлинув потік привітань.

Через кілька днів Покришкіна викликали до Москви одержувати нагороду.

ХІХ

Дев'ять років Покришкін не був у Новосибірську, не бачився з рідними. Коли ж, як не тепер, провідати їх? Йому дали на це п'ять днів. Літак поніс гостя назустріч сонцю.

Приземлялися в уральських містах, виступав на мітингах перед творцями танків і літаків, на заводах, і знову під крильми слалися ліси й степи, бігли

хмари. А з думок не виходили рідне місто, мати, дружина.

Ось і той аеродром, на якому він колись вперше побачив літака. Затихли мотори. Гримить оркестр. Море голів. Он мати, Марія, але до них не пройти...

Хвилию нахлинули хлопчиська. Їхні оченята палають. Чи ж не так і він колись прикіпав поглядом до пілота, який щойно спустився на землю із-за хмар?

Всіх би прогорнув, обійняв...

Лише після мітингу зміг підійти до своїх. Потім, за всі дні перебування дома, дуже мало випадало бачитись з ними. Його запрошували відвідати фаб-зауч, де навчався, цехи заводу, де працював, нові великі підприємства, що вирости за роки війни. З усіма хотілося зустрітись, передати трудівникам теплі слова фронтовиків.

Дні промайнули, пора в дорогу.

Прощання на аеродромі. Ревуть мотори, кличуть. Лунає оркестр. Сльози, обійми. Війна, обов'язок кличуть тричі Героя на фронт.

З Москви Покришкін прилетів в село Мокшишув на найновішому радянському винищувачі Ла-7. Полк готувався перенавчатися літати на цих машинах.

У його кімнаті на столі лежали навалом телеграми, нечитані газети. Переглядаючи їх, в одній із газет натрапив на фото з таким підписом: «Подарунок майбутній дитині тричі Героя». Сибіряки підносили Марії дитячі сорочечки. Хвилювання ще раз обізвалося в душі далеко-далеко від рідного дому.

Канонаду переднього краю було чути в хаті як за-пізнілий грім.

Од Вісли до Берліна він проїхав на «газику». Не в колонах по широких автострадах, а поруч з машиною командира танкового корпусу, просіками й балками, там, де просувався фронт. Він щодня знаходився там, звідки було видно поле і небо вирішальної битви. Він із землі керував повітряними боями по радіо, посилав свої літаки туди, куди просили танкісти, командири стрілецьких частин. А вночі, не засвічуючи фар машини, повертався до штабу дивізії, щоб спрямовувати її дії.

Палав Берлін. Покришкін прибув до свого Шістнадцятого полку, зібрав групу з тих льотчиків, з якими ходив на бойові завдання на Кубані, на Україні. Піднялися в чорне задимлене небо Німеччини. Довго ходили гвардійці над Берліном. Іноді натрапляли на «месерів», але вони так старанно драпали, так хутко зникали, що ні на яких машинах не наздогнати. Дуже хотілось тричі Героєві збити шістдесятого ворожого літака...

Берлін, Дрезден, Прага... А за кілька тижнів тричі Герой Радянського Союзу на параді Перемоги в Москві ніс прапор І Українського фронту. В лунанні музики і кроків йому вчувались відгуки минулих боїв.

Після війни почався Покришкін — авіатор-командир. Це був ще один початок людини, в якій розкривалися нові здібності, осяяні світлом вірності Батьківщині, партії, Збройним силам нашого мирнолюбного народу.

Визнання його заслуг перед Батьківщиною прийшло до нього без запізнення, слідом за його подвигами. Його ім'я згадується у всіх працях по історії

Великої Вітчизняної війни, у «Всемирной истории», виданій у наші дні.

На центральному майдані рідного міста, поблизу батьківської хати, в Новосибірську, на високому постаменті встановлено його образ.

Завершивши з ним роботу над його книгою «Небо війни», ми зустрічаємося і тепер, перечитуємо листи-відгуки, часто повертаємось у розмовах до фронтових літ. Зовсім недавно він розповів епізод, про який досі не згадував.

Сталося це влітку 1941 року, в один із тих днів, який починався для льотчиків на світанку, а закінчувався пізньої ночі. Повернувшись з польоту, Покришкін на ходу стягнув із себе мокру від поту гімнастерку і подався в зелену гущавину лісосмуги перепочити. Повалився на землю в холодок і тієї ж миті заснув. Прокинувся від того, що почув, як по ньому щось лізе. Розплющив очі і побачив: через груди переповзає гадюка.

Не поворухнувся.

Коли підвівся на ноги, був увесь в краплях холодного поту. В голові дзвеніло.

Так було і на війні. В найважчих умовах витримка і воля ніколи не покидали його.

З м і с т

ОПОВІДАННЯ

Чорна бурка	5
Давня французька пісенька	47
Фіалки	59
Карнавальна ніч	62
Прощай, земле!	71
Гілочка жасмину	80

НАРИСИ

Цвітіння	89
Його обрії	94
Простір життя	100
Спокій землі	104
Край неосяжних обріїв	110
Вітру вітровіння	143
Життя легенди	147
Шляхами спогадів	153
Просто люди	162
Осяяний зорями	168

Хорунжий Анатолий Мефодьевич

СТАРИННАЯ ФРУНЦУЗСКАЯ ПЕСЕНКА

Рассказы, очерки

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор Я. В. Гончарук. Художник О. Є. Ніколаєць.
Художній редактор Г. С. Ковпаненко. Технічний редактор К. П. Лалченко. Коректор А. О. Холоша.
Здано на виробництво 2/X 1970 р. Підписано до друку 8/XII 1970 р. Формат 70×100¹/₃₂. 6¹/₂ фіз.-друк. арк., 8,45 ум.-друк. арк., 8,05 обл.-вид. арк. БФ 06258. Тираж 30 000. Зам. 3847. Ціна в оправі 36 коп. Радянський письменник, Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Одеська друкоофсетна фабрика Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Дзержинського, 24.